

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI  
FILOZOFICKÁ FAKULTA  
Katedra bohemistiky

**Miluše Jílková**

česká filologie – anglická filologie

**FONOLOGICKÉ OPOZICE, NEUTRALIZACE, RYSY A  
MORFONOLOGICKÉ ALTERNACE DLE ROGERA LASSE  
(PŘEKLAD S KOMENTÁŘEM)**

Opposition, neutralization, features and morphophonemic alternations by Roger Lass  
(Translation with Commentary)

Bakalářská práce

Vedoucí práce: PhDr. Petr Pořízka, PhD.

OLOMOUC 2011

### **Prohlášení**

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucího bakalářské práce a za použití bibliografických pramenů uvedených v závěru bakalářské práce.

V Olomouci dne 25.4.2011

.....

podpis

## **Poděkování**

Ráda bych poděkovala PhDr. Petru Pořízkovi, PhD. za odborné vedení, konzultace a cenné připomínky, které mi v průběhu vypracování práce ochotně poskytl.

# OBSAH

<i>ÚVOD</i> .....	5
<b>1</b> <i>Teorie a zásady překladu</i> .....	6
<b>1.1</b> <b>Specifika překladu anglického odborného textu</b> .....	7
<b>2</b> <i>Překlad s komentářem</i> .....	10
<b>3</b> <b>Fonologické opozice, neutralizace, rysy</b> .....	10
3.1 Neutralizace a archifoném.....	10
3.2 Systém fonologických opozic .....	13
3.3 Vícenásobná neutralizace.....	20
3.4 Typy neutralizací, „reprezentanti“ archifonémů .....	23
3.5 Neutralizace vs. defektní distribuce: repríza.....	26
Poznámky a odkazy.....	27
<b>4</b> <b>Propojení: morfonologické alternace a sandhi</b> .....	30
4.1 Morfonologické alternace .....	30
4.2 Morfonologie jako „mezistupeň“ .....	33
4.3 Morfonemický proces v Bloomfieldově pojetí .....	34
4.4 Podmínka jednoznačného základu .....	39
4.5 UUC and latinské konsonantní kmeny.....	40
4.6 Shrnutí: význam základových forem a procesů .....	46
4.7 Sandhi.....	47
Poznámky a odkazy.....	51
<b>ZÁVĚR</b> .....	54
<b>ANOTACE</b> .....	55
<i>Seznam použité literatury:</i> .....	56

## ÚVOD

Předmětem a cílem mé bakalářské práce je přeložit psaný odborný text, kapitoly *Opposition, neutralization, features a Interfaces: Morphophonemic alternations and sandhi*, jež jsou součástí anglické monografie Rogera Lasse, a opatřit je odborným komentářem. Vzhledem k tomu, že přeložený text bude určen vysokoškolským studentům české fonetiky a fonologie, bude komentář obsahovat nejen translatologické problémy, ale také možnou aplikaci daných jevů na český jazyk a vysvětlené odborné pojmy, které by mohly být pro českého čtenáře neznámé.

Před samotným překladem je v práci zařazena kapitolka týkající se zásad a teorie překladu. Při překladu odborného textu jsem se jimi snažila řídit tak, aby přeložený text byl obsahově co nejpřesnější textu původnímu.

Pokud chceme popisovat soubor fonémů určitého jazyka je nezbytné věnovat pozornost zvukovým kontrastům – distinktivním rysům, kterými se jednotlivé fonémy od sebe odlišují. Za pomoci těchto jednotlivých rysů je pak možné odlišit jednotlivé fonémy – utvářejí se fonologické opozice, kterým je věnována první ze zmíněných kapitol. Teorii fonologických opozic nejpodrobněji rozpracovali lingvisté Pražské školy ve 20. – 30. letech 20. století. Trubeckoj, zakladatel fonologie jako vědecké disciplíny, ve své teorii považuje opozici za východisko, od kterého se pak odvíjí i pojem fonému.

Morfonologie je mezistupeň mezi fonologickou a morfológickou jazykovou rovinou. Zkoumá vztahy mezi těmito rovinami a na úrovni morfonologie také dochází k morfonologickým alternacím, „obměnám fonémové stavby základu“<sup>1</sup>.

V česky psané odborné literatuře již byla zmiňovaná problematika v několika publikacích<sup>2</sup> rozebrána, avšak žádná z nich se jí nevěnuje tak detailně, proto nepochybuji o tom, že zájemce o daná témata tento příspěvek jistě rád uvítá.

Součástí původního textu jsou tabulky a jednoduchá schémata, která jsem se snažila v nezměněné podobě převést do cílového textu.

---

<sup>1</sup> *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia, 1986, s. 256.

<sup>2</sup> Nejpodrobněji je problematika fonologických opozic rozpracována ve *Fonetice a fonologii češtiny* od Zdeny Palkové. Zabývá se jí také *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty* od Marie Krčmové. Teorie morfonologie a morfonologických alternací se pak mimo dvou uvedených titulů vyskytuje i v *Mluvnici češtiny 1,2*.

# 1 Teorie a zásady překladu

Překlad, tak jak jej definuje Lotko (2005, s. 95), je „komplexní ekvivalentní převod textu z jednoho jazyka do jiného“. Přeložený text by měl plnit stejnou funkci jako výchozí text, zprostředkovat informace v co nejpřesnější podobě, vyvolat ve čtenáři stejné dojmy. Základním principem, který by nás tedy měl při překladu cizího textu zajímat, je **funkční ekvivalence**, tj. přeložený (cílový text) by měl po všech stránkách<sup>3</sup> odpovídat textu výchozímu. Není tedy potřeba (ani to v mnoha případech není žádoucí) použít stejných jazykových prostředků, ale je třeba, aby plnily stejnou funkci. Zároveň je důležité neopomínat charakter sdělení, záměr autora a potřeby cílového jazyka.

Překlad textu obsahuje dvě fáze. Analýzu, při které poznáváme smysl výchozího textu, srovnáváme shody a rozdíly s ohledem na jazyk, do kterého má být text přeložen, a syntézu, která je samotným tvůrčím procesem, při kterém vzniká text cílový.

Pro překladatelský proces se užívá mnoho různých postupů a metod, které by při správném použití měly funkční ekvivalenci zajistit, avšak jednotný „seznam“ těchto pravidel zatím neexistuje, názory odborníků se v tomto ohledu liší.

Nejčastější problém, se kterým se překladatel při práci setkává je odlišný situační a zkušenostní kontext uživatelů obou jazyků a od něj se odvíjející potřeba najít odpovídající ekvivalenty. Při jejich hledání mohou nastat dvě základní situace: ekvivalent v cílovém jazyce existuje (úplný<sup>4</sup>, částečný<sup>5</sup>, více možných ekvivalentů) nebo nikoli. V druhém případě je možné daný termín přejmout z výchozího jazyka do jazyka cílového (př.: *interface*) nebo užít opisného tvaru či kalku. Při hledání vhodných ekvivalentů se často setkáváme s polysémií příslušných lexémů. Je důležité si uvědomit, že ekvivalenty polysémických lexémů mezi sebou obsahují diferenční prvky, „lexém jednoho jazyka může zahrnovat více lexikálních jednotek druhého jazyka, kdežto opačně to zpravidla neplatí.“<sup>6</sup> Pokud tedy existuje více možných ekvivalentů, musíme

---

<sup>3</sup> Třemi základními složkami, od kterých se odvíjí funkční ekvivalence, jsou denotační, konotační a pragmatická. Denotačními složkami máme na mysli základní význam slova, který odpovídá např. slovníkové definici slova. Obsahovou informaci slova vyjadřující veškeré hlubší významy: postojové, hodnotící, expresivní, evokační a další v sobě ukrývá konotační složka a poslední pragmatická zahrnuje uзуální aspekt jazyka.

<sup>4</sup> Úplné ekvivalenty se shodují po všech stránkách jazyka. Patří jsem nejčastěji užívaná slova z centra slovní zásoby, př.: *matka* : *mother*, *zvíře* : *animal*, *ústa* : *mouth*, *vařit* : *cook*, *hladový* : *hungry* atd.

<sup>5</sup> Částečná ekvivalence se může projevat v aspektech denotačních, konotačních, formálních či praktických, velmi často kombinovaně.

<sup>6</sup> Knittlová, Dagmar: *Teorie překladu*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 1995, s.14.

zvolit tu možnost, která je pro naše potřeby významově nejpřesnější, např. výraz *issue* je možné přeložit jako „záležitost“, „sporná otázka“, ve spojitosti s denním tiskem však jako „číslo novin“ nebo „vydávat časopis“.

### **1.1 Specifika překladu anglického odborného textu**

Jak již bylo v předchozí kapitole zmíněno, při překladu textu je potřeba usilovat o funkční ekvivalenci. Cílem je přesné vystižení a úplné sdělení informací. Obtížnost situace závisí na typu textu, který překládáme, a typologické charakteristice jazyku výchozího a cílového.

Anglický jazyk je představitelem izolačních jazyků, zatímco český jazyk je jazyk flektivní. Rozdíly mezi těmito jazyky můžeme sledovat na čtyřech rovinách: formální, významově denotační, významově konotační a významově pragmatické.

Rozdíly formální těsně souvisí s typem jazyků. Angličtina jakožto jazyk izolační má více výrazů analytických, které jsou však ve srovnání s češtinou explicitnější, pro srovnání: *the poor man* : *chudák*, *last time* : *naposledy* (dále viz Knittlová, 1995, s. 17). Mezi formální rozdíly také řadíme existenci anglických sloves se záložkou, která jsou do češtiny překládána jako jednoslovná slovesa s předponou, př.: *come in* : *přijet*, *get off* : *vystoupit*.

Rozdíly významově denotační se projevují tak, že slovo v cílovém jazyce obsahuje navíc nějakou sémantickou složku nebo naopak, kdy je u slova v cílovém jazyce některá významová složka potlačena. V prvním případě mluvíme o specifikaci, která je mnohem častější zejména při překladu sloves z angličtiny do češtiny, v druhém o generalizaci.<sup>7</sup>

Ve třetím případě sledujeme rozdíly významově konotační, které jsou, jak již název napovídá, způsobeny rozdílem v oblasti konotace expresivní nebo stylistické. V tomto případě do velké míry záleží na volbě překladatele, jeho subjektivním pojetí, př.: *song* : *písníčka*, *star* : *hvězdička*, *work* : *fuška*, *money* : *prachy* (viz Knittlová, 1995, s. 32).

---

<sup>7</sup> Se specifikací se často setkáváme při překladu anglických sémanticky chudých sloves do češtiny. Typickým příkladem je sloveso *go*, které v angličtině není blíže specifikované, můžeme ho užít ve významu „jet, jít“). Do češtiny se pak za pomoci dalších doplnění (prostředek užitý pro přesun, směr, způsob realizace, atd.) může jeho význam blíže specifikovat, např.: *odjet*, *odejít*, *vyrazit*. (viz dále Knittlová, 1995, s.21) Příklad generalizace, zevšeobecnění, můžeme uvést tento: *howl* i *yell* je překládáno jako *křičet*, při čemž v prvním případě je vynechán aspekt „táhlosti, pronikavosti“, v druhém případě zase výška hlasu (křičet vysokým hlasem). (viz dále Knittlová, 1995, s.29)

Posledním typem rozdílů, které mohou překlad ovlivnit, jsou rozdíly významově pragmatické. „Dochází k přidávání informací, k používání explikativního řešení tam, kde by sdělení bylo našim čtenářům nesrozumitelné, a naopak k vypouštění informací, které by náš čtenář považoval za redundantní.“<sup>8</sup> V tomto případě překladatel přihlíží i k mimojazykovým zkušenostem adresátů, tzn. vysvětluje neznámé pojmy, řadí je do příslušné pojmové oblasti, nahrazuje je analogiemi, atd. (*16 inches : 4.88 metrů, Dr. Pepper: limonáda*)<sup>9</sup>

Odlišná typologická charakteristika se projevuje také ve skladbě slovní zásoby. Angličtina v porovnání s češtinou obsahuje mnohem více synsémantických slov, autosémantická slova jsou převážně nemotivovaná (neodvozená). To se pak odráží i ve skloňování a časování slov, které se v angličtině neděje pomocí přípon tak jako v češtině. Slova ideálně nemají afixy, jsou neměnná, gramatické významy se vyjadřují pomocí samostatných monofunkčních prvků.

V neposlední řadě je potřeba zmínit anglický pevně daný slovosled, který může s přihlédnutím k volnému slovosledu češtiny způsobovat nemalé obtíže. Je vždy potřeba si ve výpovědi ujasnit tématickou a rématickou část a podle toho překládanou větu formulovat, aby nepůsobila nesrozumitelně nebo strojeně.

Nyní se dostáváme k funkčním stylům, které při překladu hrají nezanedbatelnou roli. Je logické, že administrativní styl má jiná specifika než styl publicistický, odborný, atd. a od toho se odvíjí i přístup k překladu takového textu.

Hlavní funkcí odborného stylu je sdělovat myšlenky přesně, výstižně a úplně. Charakter odborného textu je monologický, z čehož vyplývá nutnost obsahové a formální úplnosti. Autor se totiž nemůže spoléhat na prozodické prostředky jazyka, mimiku, gestikulaci, situační kontext ani na zpětnou vazbu od adresáta.

V odborném textu převažují substantiva, odborné jednoznačné termíny, používá se konektorů, zájmen ukazovacích i odkazovacích. Uspořádání vět, zejména pak v anglických odborných textech, je schematizované, často se užívá polovětných vazeb<sup>10</sup>.

Autorský subjekt je v odborných textech odcizen, pro překlad se tedy užívá neosobních konstrukcí, u anglického humanitního vědeckého stylu převažují pasivní

---

<sup>8</sup> Knittlová, Dagmar: *Teorie překladu*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 1995, s. 49.

<sup>9</sup> viz Knittlová, 1995, s. 50

<sup>10</sup> Polovětné vazby jsou přechodné útvary mezi větou vedlejším a větným členem. V angličtině bývají nejčastěji vyjádřeny infinitivem (př.: *To learn all these rules is impossible.*) nebo gerundiem (př.: *After paying the bill, he immediately left.*). V češtině se polovětné vazby vyskytují také, nejčastěji jsou vyjádřené pomocí přechodníků, př.: *Pověšiv na zeď poslední obraz, spokojeně se kolem sebe rozhlédl.*



tvary (velmi často formulovány *It is + adj + to + inf* nebo *it + is+adj + that*)<sup>11</sup>. Věty tohoto typu slouží k uvedení věty, která obsahuje hlavní myšlenku, samy o sobě nesou minimální sémantickou informaci. V neosobních větách se velmi často vyskytují modální slovesa, kauzativní vazby<sup>12</sup>.

Abychom v překládaném odborném textu dodrželi logickou souvislost vět je potřeba postupovat od známého (**tématu**) k neznámému (**rématu**) a neopomínat při překladu navazovací formule typu *however, thus, therefore, in addition*<sup>13</sup> atp. Réma výpovědi je v anglickém jazyce obvykle naznačeno předčárkami, př. *it is, there is*, použitím neurčitého členu, předložkové vazby *by* atd., po kterých réma následuje.

Pro odborný text obecně je charakteristická hutnost, která se vyznačuje stručným způsobem vyjadřování za použití participiálních, gerundijních vazeb a infinitivních konstrukcí. Nejobtížnější je situace u tzv. sémantických kondenzátů<sup>14</sup>, kdy je pravý význam ukryt ve vícerech možných interpretacích. Pokud se tyto sémantické kondenzáty týkají odborných termínů, při překladu je potřeba volit výrazy tak, aby delší popisná překladová řešení nenarušila plynulost textu.

---

<sup>11</sup> viz Knittlová, 1995, s. 83–84.

<sup>12</sup> Kauzativní vazby jsou založeny na deverbativním slovesu s obecným významem „způsobit, aby se něco stalo, udělalo“. V angličtině se nejčastěji v kauzativních vazbách objevují slovesa *make, enable, allow, permit, cause* ve spojení s infinitivem.

<sup>13</sup> český překlad: *nicméně, tudíž, proto, navíc*

<sup>14</sup> Sémantické kondenzáty jsou skupiny jmen s minimálním využitím předložek, tudíž jejich překlad je velmi často nejednoznačný, př.: *British history teacher* je možno toto spojení chápat jako označení učitele, který vyučuje britskou historii nebo učitele britské národnosti, který vyučuje historii. Pro angličtinu, zástupce izolačního typu jazyka, je takovéto řetězení slov charakteristické.

## 2 Překlad s komentářem

### 3 *Fonologické opozice, neutralizace, rysy*

#### 3.1 Neutralizace a archifoném

Již v kapitole §2.3<sup>15</sup> jsme si mohli všimnout, že fonologické kontrasty se netýkají všech hláskových prostředí – tato skutečnost má zajímavé teoretické důsledky. Připomeňme si, že z důvodu jedno-jedinečnosti (biuniqueness)<sup>16</sup> jsme zamítli začlenění<sup>17</sup> alofónů do více tříd, fonetická transkripce by tak měla jít vyčíst z fonemické a naopak. V případě, že budeme považovat foném za základní jednotku, je nutné zavést určitý řád<sup>18</sup>, abychom předešli problémům při určování identity distinktivních jednotek. Ve skutečnosti zde však mimo foném existují nejméně dva další možné typy základních jednotek – jejich návrhy byly rozvinuté ve 20. a 30. letech 20. století lingvisty Pražské školy<sup>19</sup>.

Tuto koncepci se pokusíme vysvětlit na jednoduchém příkladu. Fonologický systém okluziv a konstriktiv v současné němčině je následující:

(3.1)

	labiální	alveolární	palatoalveolární	velární	glotální
okluzivy	p b	t d		k g	
konstriktivy	f v	s z	ʃ ʒ	x	h

<sup>15</sup> kap. 2.3 Přebytek ' údajů: foném jako řešení

<sup>16</sup> v originále *biuniqueness*. Tímto pojmem označujeme skutečnost, že alofón může být alofónem jen jednoho fonému. Překlad do češtiny je nejednoznačný a není ustálený. Je možno použít tyto termíny: jedno - jedinečnost, jedno – jednoznačnost.

<sup>17</sup> v originále je použito termínu *multiple class-membership*. Pro anglický termín *class-membership relation* existuje překlad hierarchický vztah, který by se tedy pro náš termín dal také nějakým způsobem využít, avšak v tomto případě bych se v souvislosti s významem výrazu *biuniqueness* přiklápěla k doslovnému překladu.

<sup>18</sup> v originále je použito výrazu *sort*. Možné významy jsou: uspořádání, forma, řád. Slovník samozřejmě nabízí více možných významů, avšak pro porozumění nám v tomto kontextu postačí významy výše zmiňované.

<sup>19</sup> Pražská škola, označována také jako Pražský lingvistický kroužek, je stále existující spolek českých a zahraničních lingvistů a literárních kritiků, který byl založen roku 1926. Mezi zakládající členy patřili Vilém Mathesius, Jan Mukařovský a Bohuslav Havránek. Hlavní oblastí zkoumání byla fonologie, ve které se uplatnili mj. i zahraniční lingvisté jako N.S. Trubeckoj nebo Roman Jakobson, kteří se zasloužili např. o koncepci fonému jako setu distinktivních rysů, o popis systému fonologických opozic, rozvinutí morfonologie nebo teorie binárních opozic. (viz dále Nünning: *Lexikon teorie literatury a kultury kultury: koncepce, osobnosti, základní pojmy*. Brno: Host, 2006, s. 634)

Existují zde však zvláštní nepřesnosti v jejich distribuci, zejména u některých PÁRŮ fonémů. Následující tabulka zachycuje jednotlivé fonémy z tabulky (3.1) v počáteční, prekonsonantní, intervokalické a koncové pozici:

(3.2)

	#___V	#___KV	V___V	___#
p	+	-	+	+
b	+	-	+	-
t	+	-	+	+
d	+	-	+	-
k	+	-	+	+
g	+	-	+	-
f	+	-	+	+
v	+	-	+	-
s	-	-	+	+
z	+	-	+	-
ʃ	+	+	+	+
ʒ	+	-	+	-
x	-	-	+	+
h	+	-	-	-

(+ = vyskytuje se, - = nevyskytuje se, K = /p t/)

Povšimněme si následujících skutečností:

- Pro každý znělý–neznělý pár, např. /p b/, /s z/ platí, že se v koncové pozici objeví vždy jen neznělý člen. Příklad: /taobə/ 'holub' ≠ /daobə/ 'dužina', /laetən/ 'vést' ≠ /laedən/ 'trpět'; ale pouze /laot/ 'zvuk', nikoli \*/laod/<sup>20</sup>.
- další jev se vyskytuje v případě sykavek: zatímco /s/ se v počátečních pozicích neobjevuje, /z, ʃ/ ano, například: /zo:n/ 'syn', /ʃo:n/ 'už', avšak nikoli \*/so:n/. Jakmile po počátečním /s/ následuje /p t/, vyslovujeme jej zásadně jako /ʃ/, například: /ʃtyk/ 'kousek', \*/styk/. Ve skutečnosti se na počátku slova v prekonsonantní pozici nevyskytuje žádná jiná hláska než /ʃ/.
- Dále /h/ se objevuje pouze v počáteční pozici, /x/ pouze v koncové.

<sup>20</sup> Stejnou situaci můžeme zaznamenat i u okluziv a konstriktiv v češtině: situace se vyskytuje i u okluziv v češtině. Ve slovech *dub*, *rod*, *muž*, *maz* se v koncové pozici objeví jen neznělý segment, tedy /**dup**/, /**rot**/, /**mas**/, /**muš**/, zatímco v jiných pozicích než koncových se dané fonémy budou lišit: /**bod**/ ≠ /**pod**/, /**obora**/ ≠ /**opora**/, /**tok**/ ≠ /**dok**/, /**vata**/ ≠ /**vada**/)

Všechny tyto příklady by mohly být považovány za defektní distribuce, ale v tomto případě se bude jednat o něco jiného – můžeme totiž stanovit obecné pravidlo: žádný znělý obstruent se nemůže objevit na konci slova. „Zpárování“<sup>21</sup> znělých a neznělých segmentů vzhledem k dané distribuci naznačuje základní strukturní princip: vypadá to, že distribuce /p b/ je nějakým způsobem „regulována“, stejně jako u jiných podobných párů, zatímco např. /h/ žádné jiné distribuci nepodléhá. A mezi tyto dva typy spadají sibilanty.

V případech distribuce znělých a neznělých fonémů můžeme uvažovat o strukturní souvislosti, pokud je chápeme ne jako defektní distribuce, nýbrž jako NARUŠENÍ KONTRASTU z důvodu jazykových strukturních principů. A tato skutečnost, **neutralizace**, je jedním ze základních pojmů Pražské fonologie. O nejpodrobnější rozpracování této teorie se zasloužil N. S. Trubetzkoy.

Trubeckoj vychází z prosté skutečnosti, že segmenty se mohou objevovat v paralelní distribuci – v tomto případě mohou rozlišit význam – nebo komplementární distribuci, kde význam slova rozlišit nemohou (anglické /p/ : /b/ vs. [p] : [p<sup>h</sup>] <sup>22</sup>). Zatímco ve druhém příkladu se jedná o dva různé alofony, první naznačuje **konstantní fonologickou opozici**. Ale v Trubeckého teorii<sup>23</sup> existuje i třetí možnost: „opozice, které jsou relevantní pouze pro určité pozice, protože pouze tehdy se může objevit jeden nebo druhý člen, zatímco v jiných pozicích se objeví BUĎ jeden NEBO druhý“ (zvýraznění autora). Když tuto definici vztáhneme na němčinu, můžeme říci, že počáteční a intervokální pozice, kde stojí /t d/ v kontrastu, jsou **pozicemi relevantními**<sup>24</sup>, naproti tomu koncová pozice je **pozicí neutralizace**<sup>25</sup>.

V pozici neutralizace se ve skutečnosti nevyskytuje foném, ale to, co Trubeckoj nazývá **archifoném**<sup>26</sup> „součet vlastností ... které jsou společné dvěma fonémům“ (*ibid.*: 189). Např. v německé opozici /t d/ to, co se objeví na konci slova není „ani znělé ani neznělé“, nýbrž obecně se jedná o „nenazální dentální okluzivu“, tj. na jedné straně

---

<sup>21</sup> v originále *pairedness*

<sup>22</sup> Danou dvojici ilustrujme na konkrétním příkladu: anglické /p/ a /b/ ve slovech /pig/ 'vepř' vs. /big/ 'velký' rozlišuje význam. Pokud však mluvčí vysloví [p<sup>h</sup>ig], bude znít poněkud nepřírozně, ale význam slova se nezmění. Stejnou situaci můžeme aplikovat i na češtinu: paralelní distribuce /t/ a /d/ nám ve slovech /ten/ vs. /den/ zapříčiní změnu významu, avšak komplementární distribuce [ten] vs. [t<sup>h</sup>en] nikoli.

<sup>23</sup> Trubetzkoy, N. S. Die Aufhebung der phonologischen Gegensätze. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 6, 1936, s. 187.

<sup>24</sup> v originále *position of relevance*

<sup>25</sup> v originále *position of neutralization*

<sup>26</sup> Archifoném jako pojem se v současnosti používá již jen minimálně. Palková (1997, s. 133) jej definuje jako „soubor vlastností společných pro oba fonémy, mezi nimiž dochází k neutralizaci (je to tedy jejich srovnávací základ).“

stojí v opozici proti /n/, na druhé straně proti /p b k g/<sup>27</sup>. (K tomuto problému „společných vlastností“ a podrobnostem, které konstituují fonologické opozice, se vrátíme v §3.2<sup>28</sup>.)

Trubeckoj dále rozlišuje mezi pravou neutralizací a defektní distribucí. Jeho tvrzení je poměrně komplikované, proto bude lepší jej citovat, než parafrázovat (str. 189n):

skutečnost, že německé *t* a *d*, následuje-li za nimi *l*, se na začátku slova nevyskytují, zatímco *b* a *p* se zde objevit mohou ... neznámá, že budeme uvažovat o neutralizaci opozic *d–b*, *t–p*. Ve slově *Blatt* [ˈlistʃ] si *b* ponechává všechny své vlastnosti, tedy stále zůstává labiální znělá okluziva a nemůže být v žádném případě považována za reprezentanta archifonému opozice *d–b*: neboť tato opozice by se vyznačovala obecnou fonologickou charakteristikou „znělá okluziva“ a takto *b* ve slově *Blatt* nemůžeme chápat, protože stejně tak *g* ve slově *glatt* [ˈhladkýʃ] je znělá okluziva.

Archifoném je pak tedy celek vlastností společný dvěma (nebo za určitých podmínek i vícero, viz §§3.3nn<sup>29</sup>) fonémům a objevuje se v pozicích neutralizace. Přesná podoba, ve které se objevuje, a jeho systematický charakter bude rozebrán v §§3.3nn<sup>30</sup>. V případě Trubeckého původní definice mohou být neutralizovány pouze některé párové opozice, jak uvidíme, toto omezení může způsobit jisté problémy.

## 3.2 Systém fonologických opozic

Teorie Pražské školy definovala fonologický systém jazyka nejen jako inventář fonémů uspořádaných do tříd, ale jako systém opozic. Ty samozřejmě mají svůj fonetický (nebo fonemický) obsah, ale mnohem důležitější z pohledu lingvistické analýzy je fakt, že tvoří síť formálních struktur. Podle Trubeckého názoru systém do sebe zapadajících opozic je důležitější než inventář fonémů: hlavní roli ve fonologii nehrají fonémy samy o sobě, nýbrž opozice, do kterých fonémy vstupují. „Každý foném

---

<sup>27</sup> Stejnou situaci ilustrujme na češtině: segment, který se nám objeví v koncové pozici u slov *roup*, *roub* můžeme označit jako „nenazální bilabiální okluzivu“, která na jedné straně stojí v opozici proti /m/ jakožto nazální bilabiální okluzivě, na druhé straně proti /t d/, /k g/, od kterých se liší místem artikulace.

<sup>28</sup> kap. 3.2 Systém fonologických opozic

<sup>29</sup> kap. 3.3 Vícenásobná neutralizace

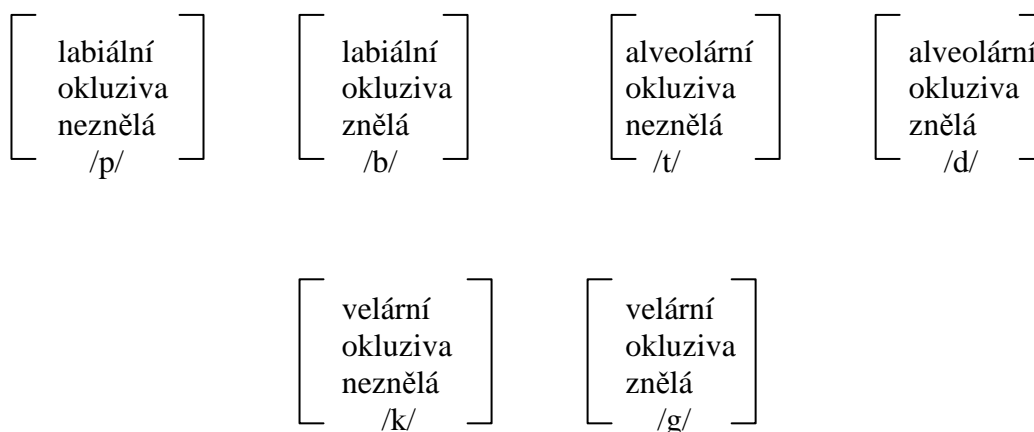
<sup>30</sup> kap. 3.3 Vícenásobná neutralizace

má definovatelný fonologický obsah pouze proto, že systém ukazuje určitý pořádek nebo strukturu.“<sup>31</sup>

Abychom rozuměli této větě, musíme se vrátit k základní myšlence archifonému: „společné vlastnosti“. Jak jsou definovány? Klíč k rozluštění je zahrnutý již v tradiční fonetické klasifikaci: co máme na mysli, když [t] označíme jako neznělou alveolární okluzivu? Především to, že je charakterizována jistými souběžnými artikulačními vlastnostmi, např. alveolární okluze, plnozávěrová striktura, bez vibrace hlasivek, atp. Takže [t] není „jeden kus“, ale spíše **struktura** nebo alespoň **set** (rozdíl viz §6.5<sup>32</sup>) SOUBĚŽNÝCH VLASTNOSTÍ: alveolárnost, okluzivnost, nezněllost – segment je tedy tvořen skupinou rysů; fonémy tedy nechápejme jako nedělitelné atomické entity, ale jako „molekuly“ (v starším slova smyslu<sup>33</sup>; toto přirovnání nepatří do Trubeckého koncepce, nýbrž jedná se o mou myšlenku<sup>34</sup>).

Členy fonologických opozicí v němčině<sup>35</sup> /p–b/, /t–d/, /k–g/ tedy můžeme zobrazit takto:

(3.3)



Jednotlivé segmenty jsou **komponentní** – jsou složeny z menších dále rozčlenitelných **komponentů**. Tyto komponenty, rysy, je možné dále nezávisle kombinovat – jsou to jakési „stavební kostky“, ze kterých jsou tvořeny segmenty, tedy i opozice (podrobněji se k těmto rysům vrátíme v kapitolách 5–6, 11<sup>36</sup>). Archifoném pak

<sup>31</sup> Trubetzkoy, N. S.: *Grundzüge der Phonologie*. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7, 1939, s.67n.

<sup>32</sup> kap. 6.5 Vnitřní struktura segmentu 2

<sup>33</sup> Chápejme označení atomické entity jako dále nedělitelné částice molekuly, ačkoliv, v dnešní době je známa i podrobnější struktura atomů. Dané přirovnání slouží jen pro jasnější ilustraci.

<sup>34</sup> myšlenka Rogera Lasse

<sup>35</sup> Stejná charakteristika platí i pro fonémy v češtině.

<sup>36</sup> kap. 5 Základní jednotky 1, binární rysy; kap. 6 Základní jednotky 2, nebinární rysy a vnitřní struktura segmentů; kap. 11 Vztahy závislosti

vzniká „krácením“, např.: archifoném /t d/ získáme vydělením rysu [znělosti], čímž nám zůstanou rysy společné [alveolára, okluziva]).

Takže opozice v systému fonémů nejsou pouze důkazem toho, že existují dva fonémy s distinktivní funkcí. Ale také pokud chápeme foném jako složeninu, jsou to právě jeho komponenty, které opozici určují. Každý pár fonémů má **srovnávací základ**<sup>37</sup>, který obsahuje nejen vlastnosti, které jsou shodné, ale i ty, ve kterých se dané fonémy liší.

Poté, co jsme uvedli podstatu teorie opozic, je potřeba je rozčlenit do dvou základních typů, které se vyskytují v rámci KAŽDÉHO SYSTÉMU fonémů. Poslední fráze je zdůrazněna, protože následující výklad se týká pouze specifických systémů; avšak pár fonémů nemůže být definován, aniž bychom nebrali v úvahu systém, ve kterém se nachází. Podívejme se na systém anglických okluziv ve srovnání s bráhmanským dialektem Kannada:

(3.4)

	labiální	alveolární	velární
neznělé	p	English	k
znělé	b	d	g

EE

angličtina

	labiální	dentální	retroflexní	velární
neznělé	p	t	ʈ	k
znělé	b	d	ɖ	g
aspirované	p <sup>h</sup>	t <sup>h</sup>	ʈ <sup>h</sup>	k <sup>h</sup>
nezvučně- znělé <sup>38</sup>	ɸ	ɗ	ɖ̣	g

dialekt Kannada

Dva hlavní typy opozic jsou:

a) **bilaterální opozice**, tj. daný srovnávací základ existuje jen u jedné dvojice fonémů. Např. v angličtině /k/ : /g/ je bilaterální opozice, poněvadž fonémy mají stejnou

<sup>37</sup> v originále *basis of comparison*; český ekvivalent *srovnávací základ* se v českých odborných publikacích běžně používá

<sup>38</sup> V originále je užito termínu *breathy-voiced*. Český ekvivalent je problematický, pro překlad jsem navrhla výraz *nezvučně-znělé*. Tento termín označuje způsob fonace, kdy hlasivky vibrují „klasickým“ způsobem, ale jsou dál od sebe, hlasivková štěrba je větší, tudíž mezi nimi může projít větší množství vzduchového proudu, což vyvolává akusticky slyšitelný šelest. Okluziva s nezvučnou realizací se pak projevuje jako aspirace v tom smyslu, že posouvá počátek znělosti.

charakteristiku [velára], [ústní okluziva] a ta není společná žádným dalším členům systému; rys, kterým se liší je rys [znělosti] a [neznělosti].<sup>39</sup> V dialektu Kannada však opozice /k/ : /g/ není bilaterální, protože v kanadském systému existují celkem čtyři zadopatrové ústní explozivy, takže v tomto případě mluvíme o

b) **multilaterální opozici** – daný srovnávací základ se vyskytuje ve více než dvou segmentech. Vzhledem k tomu, že angličtina má pouze dvě řady okluziv, všechny páry jsou v bilaterální opozici, zatímco v jazyce Kannada jedno místo artikulace obsazují více jak dvě explozivy, mluvíme pouze o opozicích multilaterálních.<sup>40</sup> Avšak povšimněme si, že opozice /k/ : /p/ je v obou jazycích multilaterální, protože charakteristika [neznělé okluzivy] platí i pro anglické /t/ a kanadské /t t/. Obvykle se ve fonologickém systému jazyka můžeme setkat s oběma druhy opozic; podívejme se na anglický inventář:

(3.5) p ↔ t ↔ k  
      ↓    ↓    ↓  
      b ↔ d ↔ g

Svislé opozice jsou bilaterální, vodorovné pak multilaterální. Máme zde tři fonémy s charakteristikou [neznělá okluziva], ale pouze dvě [retné okluzivy], atd. Význam tohoto rozdílu spočívá v tom, že bilaterální opozice se vyskytují v mnohem menším počtu a hrají tak nezanedbatelnou roli při určení celkové podoby fonologického systému. Systémy můžeme do značné míry popsat jako sety minimálních (párových) opozic ve vertikálním směru, organizovaných do „řetězců“ multilaterálních opozic ve směru horizontálním, s určitými segmenty (uvedenými níže), které stojí mimo oba typy uspořádání.

Kromě tohoto celkového rozdělení existuje v Trubeckého klasifikaci několik podtypů; pokusíme se nastínit ty nejdůležitější. Tyto podtypy nezávisí jen na struktuře systému jako celku, ale také na vztazích mezi páry a n-ticemi (jakýmkoli počtem n členů) v systému fonémů.

<sup>39</sup> V češtině můžeme ze zástupců bilaterální opozice uvést např. /t/ : /d/, /f/ : /v/. V prvním případě se jedná o palatální ústní okluzivy, v druhém případě o labiodentální středové konstriktivy, které se liší znělostí. Tyto rysy nejsou společné žádnému jinému páru fonémů.

<sup>40</sup> Multilaterální opozice jsou hojně zastoupeny i v češtině, např. /v/ : /z/ mají shodný srovnávací základ [znělá středová konstriktiva], avšak tyto vlastnosti platí i pro /ž/, /h/ nebo /ɣ/.



### (a) Proporcionální opozice

Tyto opozice odpovídají struktuře  $a : b :: c : d$ , ...atd. Neboli, existuje zde souslednost mezi nejméně dvěma rozdílnými opozicemi zrealizovanými stejným způsobem. Nejedná se o stejný jev jako u multilaterální opozice, protože proporcionální opozice vyžaduje nejméně čtyři členy nebo vyšší sudý počet. Takže  $/p/ : /b/ :: /t/ : /d/$  je proporcionální opozice, ale  $/b/ : /d/ : /g/$  již nikoli.<sup>41</sup> Přítomnost proporcionálních opozic v systému jazyka značí „míru užitečnosti“ jednotlivých rysů v jazyce: Pražská škola pro tuto skutečnost zavedla termín **funkční zatížení fonému**<sup>42</sup>, tzn. míra využití fonému v jazyce. Tyto opozice jsou často důsledkem jak synchronních, tak diachronních změn.

### (b) Izolované opozice

V případě izolovaných opozic je pouze jeden pár v celém systému odlišen zvláštním způsobem, tzn. že toto rozlišení má minimální využití.<sup>43</sup> Např. švédské vokály  $/ø/$  a  $/ɥ/$  jsou rozlišeny jako otevřené [zaokrouhlené] (outrounded) a inrounded [zaostřené] (inrounded), zatímco ostatní páry jako [zaokrouhlené] (outrounded) vs. [nezaokrouhlené] (unrounded).<sup>44</sup> Pokud se tedy podíváme na daný systém předních vokálů,

(3.6)

i	y	
e	ø	ɥ
a		

zjistíme, že zde existují proporcionální opozice  $/i/ : /y/ :: /e/ : /ø/$  a jedna izolovaná opozice  $/ø/ : /ɥ/$ .

<sup>41</sup> V češtině existuje také několik proporcionálních opozic, jako příklad můžeme uvést opozice  $/s/ : /š/ :: /z/ : /ž/ :: /c/ : /č/$ . U všech se analogicky liší místo artikulace (prealveolární vs. postalveolární).

<sup>42</sup> v originále *functional yield*

<sup>43</sup> Izolovaný protiklad v češtině můžeme sledovat na příkladu  $/j/ : /l/$ , jedná se o jedinou opozici laterální a aproximativní frikativy.

<sup>44</sup> v originále je užito těchto termínů: *outrounded* (zaokrouhlené), *inrounded* (zaostřené), *unrounded* (nezaokrouhlené). Překlad těchto výrazů do češtiny není zcela jednoznačný. V souvislosti s většinou opozic švédských vokálů můžeme mluvit o zaokrouhlenosti a nezaokrouhlenosti, avšak pokud uvažujeme specifický vokál  $/ɥ/$ , jenž je potřeba od skupiny zaokrouhlených vokálů ještě odlišit, pak navrhuji termín zaostřenost, kdy z akustického hlediska je  $/ɥ/$  více zaostřené než zaokrouhlený vokál  $/ø/$ .

### (c) Privativní opozice

O privativní opozici mluvíme tehdy, když jeden ze členů je charakterizován přítomností a druhý nepřítomností nějakého rysu: takového rysu, který je možno považovat za „přidaný“ k jiným artikulačním vlastnostem. Např. /m/ : /b/, /n/ : /d/ jsou privativní opozice [nazální] vs. [orální], /b/ : /p/ [znělé] vs. [neznělé].<sup>45</sup> Rys, jehož PŘÍTOMNOST je rozhodující, je v pražské terminologii označen jako **příznak** (Merkmal) a člen, který tento rys obsahuje je označen jako **příznakový**.

Avšak podle čeho určíme, který člen privativní opozice bude považován za příznakový? Přece jenom [orální] vs. [neorální] je logicky totéž jako rozdíl [nazální] vs. [nenazální]. A je-li tomu tak, opozice /n/ : /d/ by mohla být privativní ať už je interpretována prvním nebo druhým způsobem. Při rozhodování vycházíme ze dvou kritérií: z obecných vlastností fonologického systému napříč jazyky a ze způsobu neutralizace. První kritérium bychom si mohli vysvětlit na tomto příkladu: pokud neexistují žádné jazyky obsahující pouze nazály, ale vyskytují se jazyky (i když jen vzácně) obsahující jen orály, pak je možné nazalitu považovat za příznakový jev: nazála obsahuje navíc bohatší charakteristiku, „něco výjimečného“. Stejný postup se často užívá u znělých a neznělých konstriktiv nebo okluziv. V mnoha jazycích se objevují skupiny hlásek jako /p t k/, ale s výjimkou některých australských jazyků (viz §7.6.1<sup>46</sup>) neznám<sup>47</sup> žádný se systémem hlásek /b d g/, tedy bez jakýchkoli neznělých fonémů. Co se týče neutralizace, můžeme říci při nejmenším to, že neutralizace privativních opozic jsou obvykle reprezentovány členem, který by byl v prvním případě (s přihlédnutím k obecným vlastnostem fonologického systému) považován za nepříznakový.

### (d) Graduální opozice

Tyto opozice nezávisí na přítomnosti či nepřítomnosti rysu, ale na stupních nebo gradacích nějaké vlastnosti. Např. výška vokálů: vezmeme-li v úvahu třístupňový systém jako tento,

(3.7)	i	u
	e	o
	a	ɑ

<sup>45</sup> Za privativní opozice češtiny můžeme považovat veškeré páry fonémů lišící se znělostí, př.: /p/ : /b/, /d/ : /t/, /s/ : /z/ apod. Fonémy /b/, /d/, /z/ obsahují navíc rys znělosti, jsou proto příznakové.

<sup>46</sup> kap. 7.6.1 Obstruenty 1, okluzivy

<sup>47</sup> výrok Rogera Lasse

jednotlivé členy jsou v graduální opozici ve vertikálním směru, můžeme zde tedy vidět dvě skupiny graduálních opozic /i/ : /e/ : /a/, atd.<sup>48</sup> Také je možno tuto třírovinnou opozici chápat jako složenou ze dvou minimálních opozic, např. místo jednoho spojitého parametru „výšky“, máme opozice typu [vysoká] vs. [nevysoká], [nízká] vs. [nenízká] nebo tři nezávislé rysy [vysoká], [středová], [nízká]. Ale abychom toto mohli důkladně objasnit, bude potřeba se k tomu vrátit: viz §§5.3.2.2 – 3, 6.2, 11.2.<sup>49</sup>

### (e) Ekvivalentní opozice

V tomto případě je vztah mezi členy opozice logicky rovnoprávný, tzn. nemůže to být ani privativní ani graduální opozice. Podívejme se na tento systém (amsterdamská holandština):

(3.8) p t k  
       b d  
       f sʃ x

V tomto případě je /p/ : /b/ privativní opozice, ale zároveň je součástí skupiny proporcionálních opozic /p/ : /b/ :: /t/ : /d/, ale pokud srovnáme např. fonémy /p/ : /x/, nebo /f/ : /k/, zjistíme, že je nemůžeme charakterizovat pomocí žádného minimálního kritéria: v systému fungují jako ekvivalentní opozice.<sup>50</sup> Ukazuje se, že větší počet možných opozic v kterémkoli systému bude pravděpodobně ekvivalentní, ale z hlediska neutralizace nebo morfologických alternací (viz kap. 4<sup>51</sup>) je ekvivalentní opozice ve srovnání s omezenějšími typy opozic málokdy tak významná.

Takže například v holandštině najdeme alternace zahrnující neutralizaci privativních znělých/neznělých párů: /ɪk hep/ 'mám' vs. /heb ək/ 'Mám?', /ki:s/ 'vybrat' vs. /xəkɔ:zən/ 'vybraný'. Tento typ je běžnější než alternace zahrnující ekvivalentní

<sup>48</sup> V češtině najdeme graduální opozice taktéž mezi vokály, např. /a/ : /e/ : /i/, kde ve směru zprava doleva klesá artikulační výška vokálů.

<sup>49</sup> kap. 5.3.2.2 Rysy spojené se změnami polohy jazyka; kap. 5.3.2.3 Problematika specifikace vokálů; kap. 6.2 Řešení binarity: argumenty týkající se výšky vokálů; kap. 11.2 Intrasegmentální závislosti: systém vokálů

<sup>50</sup> Ekvivalentní opozice v češtině můžeme vidět např. mezi konsonanty /d/ : /z/. Každý z nich má jiný způsob artikulace (/d/ okluziva, /z/ konstriktiva), avšak tento rozdíl je logicky rovnoprávný.

<sup>51</sup> kap. 4 Rozhraní: morfonemické alternace a sandhi

skupiny jako /k/ ~ /s/ ~ /ʃ/ v angličtině (*electric* ~ *electricity* ~ *electrician*<sup>52</sup>); tento případ spíše řadíme k jiné vrstvě gramatického uspořádání (viz kap. 4).

### 3.3 Vícenásobná neutralizace

Neutralizaci znělosti v němčině v koncové pozici můžeme zjednodušeně považovat za narušení bilaterálních privativních opozic. Na základě konvence je pro označení archifonému zavedeno velké písmeno, takže např. foneticky [laot] 'zvuk' (viz §3.1<sup>53</sup>) přepíšeme jako /laot/, a opozice, jejímž archifonémem je /T/ pak v neutralizačním postavení bude reprezentována „nepříznakovým“ členem /t/.

Aby mohla být konečně vyřešena otázka, jaký kontrast podléhá neutralizaci, omezil Trubeckoj „pravou“ neutralizaci pouze na bilaterální opozice. Ale existují i jiné případy, kdy můžeme mluvit o neutralizaci. Povšimněme si nazál v systému hlásek dialektu Kannada. Fonemickou analýzou dojdeme k následujícímu systému párových okluziv a afrikát: /p b/, /t d/, /t̪ d̪/, /k g/ a palatálním afrikátám /č j/. Ale u nazál je vymezení složitější: z hlediska fonetiky máme tyto fonémy [m n ŋ, p ɲ], dalo by se říci, že každá z nazál odpovídá místem artikulace jednomu páru okluziv. Dále jsme mohli zaznamenat, že se distribuce okluzivy odlišuje v počátečních a středových pozicích, zatímco distribuce nazál je poněkud zvláštní. Můžeme ji shrnout následujícím způsobem:

(3.9)

	#__	V__V	V__C
[m]	magu 'dítě'	namage 'nám'	{ kempu 'červený' kombu 'roh'
[n]	ni: ru 'voda'	ka: nu 'dotyk'	{ ent <sup>h</sup> a 'jaký' ondu 'jede'
[ŋ]	—	ka: ŋu 'vidět'	{ enɽu 'osm' čenɽu 'míč'
[p]	—	—	{ aɲču 'pánvička' aɲ ju 'strach'
[ɲ]	—	—	{ beɲki 'oheň' aɲgaɲi 'obchod'

<sup>52</sup> český překlad: *elektrický, elektřina, elektrotechnik*

<sup>53</sup> kap. 3.1 Neutralizace a archifoném

Segmenty [m] a [n] jsou rozlišené ve všech pozicích. Zdá se, že [ŋ] podléhá defektní distribuci – neobjevuje se v počátečních pozicích, ale od [n] je jasně odlišeno. Avšak v případě [ɲ ɳ] se dostáváme do problémů: vyskytují se pouze před okluzivou nebo afrikátou, která má v takovém případě stejné místo artikulace jako předcházející nazála. Když se podíváme na jiné skupiny nazál a okluziv, zjistíme, že se jejich místo artikulace pokaždé shoduje. Pokud se budeme řídit Trubeckého omezením neutralizace pouze pro bilaterální opozice, dojdeme k závažnému problému se zařazením fonémů; spíše se nám číslo navzájem soupeřících řešení zvýší, avšak žádné z nich nebude příliš vhodné. Navíc, budeme-li zachovávat požadavek jedno-jedinečnosti, musíme např. [m] v [kempu], [n] v [ent<sup>h</sup>a] nebo [ŋ] v [eɲtu] chápat jako samostatné fonémy /m n ŋ/. Ale jak postupovat v případě [ɲ ɳ]? Vzhledem k tomu, že jsou v komplementární distribuci, musí být alofony jednoho fonému, ale kterého? Problém je v tom, že tyto fonémy jsou v komplementární distribuci se VŠEMI dalšími nazálami.

Takže bychom mohli analyzovat [aɲču] jako /amču/, /anču/ nebo /aŋču/ a [beɲki] jako /bemki/, /benki/ a podobně, poněvadž [ɲ ɳ] jsou v komplementární distribuci s alofony /m n ŋ/, výběr je libovolný. Možná bychom se mohli dovolávat fonetické podobnosti: [ɲ ɳ] jsou si bližší, co se týče artikulační vzdálenosti s /ŋ/ než s fonémy /m n/, které se vyskytují mnohem dál v orální dutině než /ŋ/, a tedy proto úměrně dál od /m n/. Graficky to můžeme znázornit takto:

$$(3.10) \quad /ŋ/ \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [ɲ] / \text{---} \\ [ɳ] / \text{---} \\ [ŋ] \end{array} \right. \left. \begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} /č/ \\ /j/ \end{array} \right\} \\ \left\{ \begin{array}{l} /k/ \\ /g/ \end{array} \right\} \end{array} \right\}$$

Také bychom mohli za výchozí foném považovat /n/ z důvodu jeho větší distribuční nezávislosti a podle něj se pak řídit. Ale ať uděláme cokoli, důležité je, aby předkonsonantní nazály ve slovech [kempu], [ent<sup>h</sup>a], [eɲtu] byly fonologicky jednoznačné a aby se nazály objevující se ve slovech [aɲču] a [beɲki] shodovaly s jednou z trojice předchozích nazál.

Avšak chybí nám zde nějaké zevšeobecnění: je dílem náhody, že se neobjevuje spojení \*[mt], \*[np] atd? Z hlediska striktní fonemické analýzy nemáme jinou možnost

než označit daný jev za komplikovaný a neurčitý a konstatovat, že žádné zevšeobecnění není možné: všechny skupiny /N K/ jsou **homorgánní** (shodují se v artikulaci); popř. všechny kontrasty mezi nazálami jsou v pozici před okluzivami a afrikátami vyloučeny. Jediná výjimka je v případě skupin /VK/ vs. /VNK/: u nazály zde nemáme na výběr.

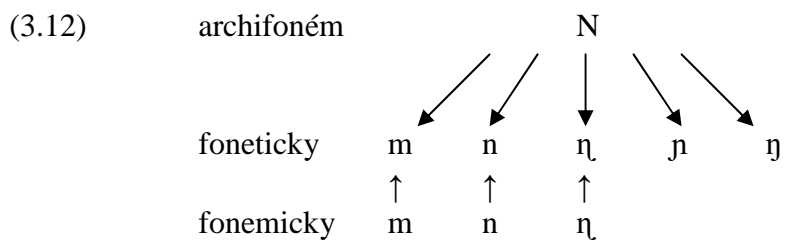
Tato nejasnost poskytuje také argument proti Trubeckého omezení neutralizace pouze pro binární opozice, u kannadských hlásek by nazály ani nemohly podléhat defektní distribuci, protože otázka, co konkrétně znamená defektní distribuce, je stále nezodpovězena. Řešením je vzít v úvahu archisegmenty, tj. archifonémy, které nejsou tak pevně specifikované. Když budeme vycházet z původních definic (§§3.2–3<sup>54</sup>), můžeme ze VŠECH nazál vyjmout prvek nazality; závažnost zbylých artikulačních rysů pod vlivem neutralizace zmizí.

Takže nebudeme neutralizovat párové opozice, nýbrž rysy nebo sety rysů, a tím získáme archifonémy s mnohem menším fonologickým obsahem. Nyní stanovíme archinazálu /N/, nazalitu samu o sobě; naše příklady pak budou vypadat takto: [keNpu], [eNt<sup>h</sup>a], [aNču], [beNki]. /N/ je v tomto případě chápáno jako nazála obsahující vlastnosti následující okluzivy. A docházíme k unikátnímu řešení, kdy nejsme nuceni vyjádřit systematický nedostatek kontrastu odlišnými symboly. Schematicky:

$$(3.11) \quad \left[ \begin{array}{c} \text{nazální} \end{array} \right] \left[ \begin{array}{c} \text{p} \\ \text{labiální} \\ \text{orální} \\ \text{okluziva} \end{array} \right] \rightarrow \left[ \begin{array}{c} \text{m} \\ \text{nazální} \\ \text{labiální} \end{array} \right] \left[ \begin{array}{c} \text{p} \\ \text{labiální} \\ \text{orální} \\ \text{okluziva} \end{array} \right]$$

(Můžeme předpokládat, že zbytek rysů /N/, např. znělost, bude doplněn nějakým zevšeobecněním).

Některé realizace /N/ budou odpovídat [m], tj. stejně jako /m/, některé [n], atd. Ale dvě realizace [ŋ] a [ɲ] se nebudou shodovat s alofony žádného vlastního nazálního fonému, ale budou patřit pouze k archifonému /N/ v prostředí neutralizace, především v pozici před veláry a palatály:



<sup>54</sup> kap. 3.2 Systém fonologických opozic; kap. 3.3 Vícenásobná neutralizace

I když je tato analýza poněkud nešikovná (násobí počet segmentů a/nebo úrovní, nebere v úvahu specifický soubor fonémů a předkládá nové základní elementy), má také své výhody. Dovoluje nám explicitně stanovit určitou pravidelnost, nevynucuje si ji jen pro tento případ či netransparentní přiřazení fónů k jednotlivým fonémům. Celkový popis se odvíjí od širších strukturních principů jazyka. Místo toho, abychom přesně stanovili jen pravidla distribuce a zařazení fonémů, pojetí neutralizace (v tomto rozšířeném smyslu) a archifonému nám umožňuje sjednotit fakta, která by při jiných interpretacích zůstala nespojena. Vlastně tedy tvrdíme, že to, co je důležité z hlediska lingvistiky, je spojení nazalita + (konkrétní) okluziva, a nikoli (konkrétní) nazála + (konkrétní) okluziva. (Dále viz §§ 6.5, 10.2.1<sup>55</sup>, kde sledujeme znovu kannadské nazály.)

### 3.4 Typy neutralizací, „reprezentanti“ archifonémů

Neutralizace mohou být rozříděny podle toho, jaké segmenty se v neutralizačním prostředí objevují jako zástupci archifonému. Na základě realizace archifonému můžeme schematicky vymezit pět základních typů neutralizace. Zřejmě nejběžnějším typem je ten, kdy jeden člen neutralizovatelné opozice svým výskytem zcela neguje druhý. V němčině, holandštině, afrikánštině, polštině a ruštině je znělostní opozice u okluziv a konstriktiv neutralizována v koncových pozicích<sup>56</sup>: ze skupiny okluziv /p b t d k g/ se v koncové pozici objeví pouze členy nepříznakové, tedy /p t k/. Takže jakákoliv forma zakončení v těchto jazycích bude ve fonetickém přepisu reprezentována koncovým archifonémem: něm. [t<sup>h</sup>:ot] 'smrt', holand. [do:t] zapíšeme jako /to:T/, /do:T/, neboť /d/ se zde nikdy neobjeví a stejně tak se zde nevyskytne žádný kontrast.

Poněkud odlišný případ můžeme vidět v užití francouzského /e/ a /ɛ/. Tato opozice je zásadní, pokud jde o finální pozice (*les* /le/ vs. *lait* /lɛ/, *aller* /ale/ vs. *allait* /alɛ/<sup>57</sup>); fóny [e ɛ] se objevují také v dalších pozicích, ale jejich užití je předem

<sup>55</sup> kap. 6.5 Vnitřní struktura segmentu 2; kap. 10.2.1 První pojetí prozódie

<sup>56</sup> toto pravidlo platí i pro češtinu na konci slova před pauzou

<sup>57</sup> český překlad: *les* – 4.pád zájm. oni → je; *lait* – mléko, *aller* – pohybovat se, *allait* – šel

stanovené [ɛ] v zavřených slabikách (*laide*, *maître*<sup>58</sup>), [e] v otevřených slabikách v jiné než koncové pozici (*été* [ete], *étais* [ete]<sup>59</sup>). V tomto případě se mohou vyskytnout OBA členy opozice, ale v různých neutralizačních prostředích. Takže pokud se podíváme na příklady výše uvedené s použitím archifonému /E/ v opozici /e/ : /ɛ/, získáme:

(3.13) les /le/	lait /lɛ/
aller /ale/	allait /alɛ/
laide /lEd/	maître /mEtr/
été /Ete/	étais /Ete/

segment [e], fonemické /e/, se vyskytuje jen v koncových slabikách, nikde jinde; fonetická identifikace je potlačena na úkor fonologické struktury.

Dalším z neutralizačních typů je ten, kdy ANI JEDEN ze členů opozice nereprezentuje archifoném, nýbrž se jím stává třetí (nefonologický) segment, který sdílí některé vlastnosti s členy opozice, ale vnáší do neutralizace i své vlastní. Pokud se podíváme na neutralizaci intervokálního /t/ : /d/ v americké angličtině (viz §2.8<sup>60</sup>), to, co se nám objeví v neutralizační pozici je alveolární verberanta<sup>61</sup> [r] s charakteristikou: alveolární artikulace, úplný závěr jako /t d/, znělost jako /d/ a rysem „rychlosti“ (viz §6.3<sup>62</sup>) – velmi krátký kmit.

Ve čtvrtém typu neutralizace máme oba členy opozice ve stejné neutralizační pozici, jsou v ní vzájemně nekontrastní, jako by byly vůči sobě i pozici neutrální. V dánštině se v koncové neutralizační pozici mohou objevit oba ze členů opozice /p/ : /b/ , /t/ : /d/<sup>63</sup>, př.: *lap* ‘skvrna’ přepíšeme [lap<sup>h</sup>] i [lab], *ladt* ‘uložený’ [lat<sup>h</sup>] i [lad].

Čtyři typy dosud zmíněné mohou být znázorněny tímto způsobem:

<sup>58</sup> český překlad: *laide* – škaredá, *maître* – učitel

<sup>59</sup> český překlad: *été* – léto, *étais* – podpěry

<sup>60</sup> kap. 2.8 Problémy, II: porušování linearity

<sup>61</sup> V originále použito označení *tap*; verberanta je označení souhlásky, která vzniká prudkým pohybem a krátkým dotekem artikulačních orgánů, v češtině je možno také užít termínu *švih*, pro angličtinu se používá také ještě označení *flap*.

<sup>62</sup> kap. 6.3 Nebinární rysy konsonantů

<sup>63</sup> Podrobněji je daná problematika rozpracována v: Davidsen – Nielsen, N. & Ørum, H. The feature ‘gravity’ in Old English and Danish phonology. *Acta Linguistica Hafniensia* 16, 1978, s. 18, 37.



(3.14)

Foném	a b	a b	a b	a b
Archifoném	\ / A	\ / A	\ / A	\ / A
v neutralizaci	 a (i)	/ \ a b (ii)	 c (iii)	/ \ a ~ b (iv)

Případ (i) platí pro znělostní neutralizaci v němčině nebo holandštině; případ (ii) se týká francouzského /e/ : /ɛ/ (rozšířená verze by platila i pro kannadské nazály); případ (iii) platí pro /t/ : /d/ v americké angličtině a případ (iv) pro dánské /p/ : /b/.

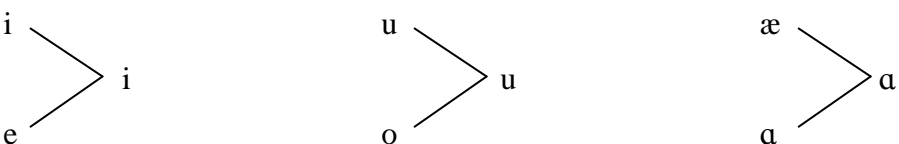
Poslední typ, na který se podíváme, je obtížnější. Ten se obvykle vyskytuje v případě graduálních opozic, když se jedná o některý z krajních členů. Např. starší angličtina měla fonemický krátký systém vokálů:

(3.15) i u  
e o  
æ ɑ

Ale v prostředí před nazálou a konsonantem byly rozdíly mezi vokály vysokými vs. středovými, nízkými předními vs. nízkými zadními neutralizovány a objevily se pouze vysoké a zadní nízké vokály<sup>64</sup>. Systém se šesti vokály se tedy zredukoval na:

(3.16) i u  
ɑ

Tuto změnu můžeme chápat jako výsledek tří neutralizací:

(3.17) 

V případech jako tento je obtížné (pokud ne nemožné) přijít s rozumnou archifonemickou reprezentací; existuje ještě zcela odlišné a patrně vhodnější řešení – viz kap. 7.8<sup>65</sup>.

<sup>64</sup> Podrobněji rozpracováno v: Lass, R. - Anderson, J. M.: *Old English phonology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, s. 70nn.

### 3.5 Neutralizace vs. defektní distribuce: repríza

Není vždy jasné, zda daný příklad má být chápán jako neutralizace nebo jako defektní distribuce, spíše než o samotný fakt jde ve skutečnosti o teoretický úsudek. V příkladech typu krátkých vokálů staré angličtiny, absence německého /t/ dl/ či kanadských nazál je problematické určit, jaký kontrast byl neutralizován, a tedy čím je reprezentován archifoném. Trubeckoj tento problém vyřešil – nebo obešel – omezením neutralizace pouze u bilaterálních opozic, ale ukázalo se, že to je příliš vynucené řešení.

Abychom tyto obtíže pochopili lépe, zamysleme se nad četnou neutralizací konsonantních kontrastů u skupiny K + okluziva v počátečních pozicích anglických slov. Z fonetického hlediska máme [sp st sk], ale jak je interpretujeme? Mohli bychom říct, že opozice /p–b t–d k–g/ jsou po /s/ neutralizovány, tím pádem dostaneme /sP sT sK/. Ve skutečnosti [s] je jediný konsonantický segment, který se v této pozici vyskytuje (mimo výpůjček z jidiše jako *shtick* ‘vedlejší děj postavy’). Vlastně pak můžeme říct, že [s] reprezentuje neutralizaci VŠECH kontrastů v těchto případech, tedy že skupiny hlásek budou začínat archikonsonantem /K/, př. [st] přepíšeme jako /KT/ atd. Dále si můžeme všimnout, že po hláskách [st] se objeví pouze /r/ nebo /l/, takže se dostáváme k další neutralizaci, tentokrát u archifonémů /r/ : /l/ (nebo /r l/ a nazály). Ve slově *string* tedy nacházíme trojitou neutralizaci /KTR/. V těchto úvahách už ale zacházíme příliš daleko. Podobnou interpretaci můžeme použít u anglických oslabených vokálů, kdy [ə] můžeme chápat jako archivokál, který zastupuje při neutralizaci všechny krátké vokály.

Tyto problémy způsobily, že někteří lingvisté ve svých výkladech vypustili neutralizaci a považovali všechny zjevné neutralizace za defektní distribuce. Často takový přístup vede k nemožnosti generalizace, avšak objevuje se zde zajímavé teoretické hledisko<sup>65</sup>. Záleží na tom, jak kdo chápe foném. Z pohledu Pražské školy (konkrétně Trubeckého) jsou fonémy primárně **distinktivní** jednotky: mají fonetický obsah (při realizaci je to nezbytné), který je rozhodující pro definování opozice (Jakobson a Halle definují foném jako “pouhou různost”). Pro Groota není zase zásadní funkcí distinktivnost, nýbrž schopnost identifikace – je to právě fonetický obsah, nikoli

---

<sup>65</sup> kap. 7.8 Polysystematičnost a neutralizace

<sup>66</sup> Podrobněji rozebráno v: de Groot, A. W.: Neutralization d’oppositions. *Neophilologus* 25. s. 127 – 146.

síť protikladů, a tento obsah nás informuje o tom, který foném je vlastně přítomný, tzn. podle de Groota jsou fonémy nezávislé a nesporné “entity”.

Takže /t/ je /t/ z důvodu jeho “/t/ -ovosti”, ne-“/d/ -ovosti” atd. Pro takovéto skupiny sykavek v angličtině neexistuje žádný “neutrální” archifoném, ale pouze archifoném pro /p/, /t/ nebo /k/. De Groot odmítá Trubeckého tvrzení, že [t] nemusí být z hlediska fonologie “ani znělé ani neznělé” (tak jak je to v němčině). Jinými slovy, ačkoliv on to tak nedefinuje, vrací se zpět k problému jedno-jedinečnosti (biuniqueness). Zdá se, že De Groot je spíše příznivcem logického postoje: mluvčí při členění výpovědi pracují v rámci striktně dané úrovně: zajímá je, jaká jednotka je přítomna, nikoli její pozice ve větším systému.

Pojetí neutralizace je tedy užitečné i problematické zároveň a tyto dva aspekty jsou více méně v rovnováze. Nejvhodnější zřejmě bude odsunout strukturu opozic na sekundární (ale nikoli nepodstatnou) pozici a jako primární chápat fonetické, resp. distinktivní rysy (viz §5.1<sup>67</sup>). Důležitá je role jednotlivých fonetických rysů: archifoném (jako např. kanadské /N/) může být jednoduše nejmenším společným jmenovatelem jakéhokoliv počtu opozic. Přesto je stále velmi nesnadné vyloučit neuvědomělé řešení jako např. v případech anglických /s/-skupin.

V jednoduchých případech se můžeme neurčitostí zbavit tím, že je budeme považovat za defektní distribuci (jelikož se to týká pouze jednoho nebo dvou defektních segmentů); ale složitější případy jsou, pokud jde o interpretaci, stále otevřené a zřejmě by to tak mělo zůstat. Otázkou je, zda tyto problémy za každou cenu teoreticky definovat nebo se jednoduše smířit s existencí určité dávky neurčitosti. Pokud neexistuje jiná reálná možnost – jak to v mnoha případech bývá – pak, zda jsou tyto dva typy řešení stejně uspokojivé nebo neuspokojivé, záleží na úhlu pohledu.

## Poznámky a odkazy

3.1 Pražská škola je důležitá, avšak v současnosti poměrně málo známa<sup>68</sup>. Pro její obecnější lingvistickou teorii doporučuji Vachka (1966)<sup>69</sup> a poznámky pražských

---

<sup>67</sup> kap. 5.1 Teorie fonologických rysů

<sup>68</sup> To samozřejmě neplatí o české lingvistice, ve které Pražská škola představuje jedno z nejdůležitějších východisek soudobé lingvistiky. Ačkoliv je pravda, že Vachkova monografie je jednou z mála, ve které je Trubeckého teorie prezentována.

<sup>69</sup> Vachek, J.: *The linguistic school of Prague*. Bloomington: Indiana University Press, 1966.

lingvistů zveřejněné též u Vachka (1964)<sup>70</sup>. Pro teorii fonologie viz Fischer-Jørgensen (1975: kap. 3)<sup>71</sup>, nejucelenější studie o neutralizaci pak u Davidsena – Nielsena (1978)<sup>72</sup>.

Trubeckého obsáhlé teorie najdete v bohaté a významné *\*\*Grundzüge der Phonologie* (1939)<sup>73</sup>, v anglickém překladu z roku 1969. Úryvky z Trubeckého (německý originál z r. 1936) přeložil R. Lass, původní poznámky jsou ponechány. Teorii neutralizace Trubeckoj rozvedl ve svých dřívějších spisech (např. \*1936)<sup>74</sup> a v *Grundzüge*. Termín archifoném nezavedl přímo Trubeckoj, ale objevil se poprvé u Jakobsona (1929)<sup>75</sup>, avšak v jiném smyslu, nevztáženému k neutralizaci.

Několik poznámek vztahujících se k němčině: (a) počáteční /x/, v souvislosti s §2.11<sup>76</sup> se objevuje ve slově [çina] /xi:na/ 'Čína'; /z/ pouze ve francouzských výpůjčkách jako /zeni:/ 'genius' (ačkoli mnoho mluvčích vyslovuje spíše /ʃ/). (b) nerealizace /s/ v počátečních pozicích: u mnohých mluvčích jej můžeme zaznamenat ve výpůjčkách jako např. /sti:l/ 'styl' a mladí mluvčí jej převzali spolu s anglickými výpůjčkami typu /seks/ 'pohlaví', /soŋ/ 'píseň'. Ale těchto případů je velmi málo.

3.2 Struktura opozic je nejuplněji popsána u *\*\*Trubeckého* (část I, kap. i–v)<sup>77</sup>. Problém nahodilosti v privativních opozicích je vyřešen v některých současných teoriích použitím značek +/- jako např. [+ nazální] vs. [– nazální], neznačí však „přítomnost“ či „nepřítomnost“, ale rozdílné hodnoty jistého rysu (viz §5.1<sup>78</sup>). Příznakovost je také složitý pojem: viz diskuzi v kapitolách §§7.4, 8.6<sup>79</sup> a v odkazech.

---

<sup>70</sup> Vachek, J.: *A Prague school reader in linguistics*. Bloomington: Indiana University Press, 1964.

<sup>71</sup> Fischer – Jørgensen, E. *Trends in phonological theory*. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1975.

<sup>72</sup> Davidsen – Nielsen, N. *Neutralization and archiphoneme. Two phonological concepts and their history*. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1978.

<sup>73</sup> Trubetzkoy, N. S.: *Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 7, 1939. anglický překlad Baltaxe, C.: *Principles of phonology*. Berkeley: University of California Press, 1969.

<sup>74</sup> Trubetzkoy, N. S. Die Aufhebung der phonologischen Gegensätze. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 6, 6.29–45. Repr. Vachek 1964.

<sup>75</sup> Jakobson, R.: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*. Prague, 1929.

<sup>76</sup> kap. 2.11 Operace na záchranu separace rovin: ‚předělové‘ fonémy

<sup>77</sup> Trubetzkoy, N. S.: *Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 7, 1939.

anglický překlad Baltaxe, C.: *Principles of phonology*. Berkeley: University of California Press, 1969.

<sup>78</sup> kap. 5.1 Teorie rysů

<sup>79</sup> kap. 7.4 Fonologické univerzálie a příznakovost; kap. 8.6 Přirozené procesy, zhodnocení měření a vysvětlení

3.3 Vícenásobnou neutralizaci popsal Marinet (1936)<sup>80</sup>. Povšimněme si, že částečná archifonemická analýza je zahrnuta v pojetí homorgánních nazál v anglickém pravopisu: neexistuje zde symbol pro [ŋ], pokaždé je to zapsáno jako *n+k*, *g* (*sink*, *sing*, *finger*). Protože v angličtině jsou /NK/ skupiny homorgánní, jsou jednoznačné (*nk* by se pro většinu mluvčích neslučovalo s \*[nk]). Stejně tak bychom mohli uvažovat o /m/ (*limp* jako \**linp*), ale v tomto případě to náhodou neplatí. Avšak Kannada má speciální symbol pro každou preokluzivní nazálu: příklady, které jsme rozebírali, jsou vyslovovány tak, jako by měly archinazálu, v transliteraci *magu*, *keNpu*, *nñru*, *oNdu*, atd.

3.4 Charakteristika koncové neutralizace okluziv v němčině a holandštině jako archifonemické nám ve skutečnosti nic neprozrazuje, pro další analýzu viz §§ 4.1, 4.3<sup>81</sup>.

3.5 V současné generativní fonologii (kap. 9) je obvyklým řešením problému s anglickým /sK/ chápat /s/ jako druh archikonsonantu, který nemá žádný jiný rys než [konsonantnost], a skupinu [ptk] jako /ptk/, ale toto řešení je příliš vynucené.

---

<sup>80</sup> Marinet, A. Neutralization et archiphonème. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 6, 1936, s. 46-57.

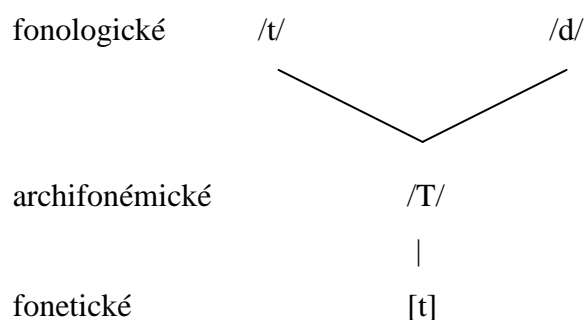
<sup>81</sup> kap. 4.1 Morfonemické alternace; kap. 4.3 Morfonemický proces v Bloomfieldově pojetí

## 4 Propojení: morfonologické alternace a sandhi

### 4.1 Morfonologické alternace

Jako základní kontrastivní jednotku jsme stanovili foném, viděli jsme, že kontrasty jednotlivých fonémů mohou být neutralizovány a z toho důvodu jsme také doporučili využití archifonému. Také jsme došli k závěru, že abychom si poradili s neutralizací, je nutná existence jednotek menších než jsou fonémy – jejich jednotlivých rysů. Ale stále jsme nevyčerpali všechny možnosti kontrastnosti a nekontrastnosti. Pojdme se podrobněji podívat na neutralizaci znělosti v koncových obstruentech<sup>82</sup> v němčině. Připomeňme si, že znělé a neznělé obstruenty poměrně hojně kontrastují ve dvou pozicích (počáteční a středové), avšak nikoli v pozicích koncových. Pokud bychom se na problém podívali z hlediska archifonémů, můžeme tento fakt znázornit na případě opozice /t/ : /d/ takto:

(4.1)



V neutralizačním prostředí se objeví pouze základní alofon /t/. Podobně u slov li:P/ 'milý', /li:T/ 'píseň', /li:K/ 'lež!' končících v tomto pořadí na /p t k/ získáváme kontrastní kategorie 'labiální okluziva' vs. 'alveolární okluziva' vs. 'velární okluziva', apod.<sup>83</sup>

Avšak pokud rozšíříme naše zkoumání i na morfológickou rovinu, dostáváme se do odlišné situace. Němčina má řadu homofonů<sup>84</sup>, kterou budeme reprezentovat

<sup>82</sup> obstruent – souhláska artikulovaná s omezením průchodu vzduchového proudu, např. závěrové, polozávěrové a úžinové souhlásky (viz Reřicha, 1998, s. 32)

<sup>83</sup> Stejná situace se vyskytuje i v češtině, př.: *rub* /ruP/, *sad* /saT/, *patolog* /patoloK/, v neutralizačním prostředí se nám objeví pouze základní alofon.

<sup>84</sup> Homofon – slovo nebo jiná jazyková jednotka, popř. její tvar, znějící stejně, avšak psaná odlišně, akustické homonymum, např. *led* vs. *let*. (viz Lotko, 2005, s. 46)

na příkladu [ra:t] 'rada' a [ra:t] 'kolo', označme je jako {ra:t}<sub>1</sub> a {ra:t}<sub>2</sub>. Podle rozboru z obr. (4.1) bychom obě slova přepsaly jako /ra:t/. V tomto případě samotná homofonie není až tak zajímavá, ale pokud se na tato dvě slova podíváme jako na dva morfémy, z hlediska skloňovacího paradigmatu nemůžeme o homofonech mluvit:

(4.2)		{ra:t} <sub>1</sub>	{ra:t} <sub>2</sub>
	Nom sg	ra:t	ra:t
	Gen sg	ra:təs	ra:dəs
	Nom pl	re:tə	re:dər

Při skloňování {ra:t}<sub>1</sub> se před příponou vyskytuje [t], zatímco u {ra:t}<sub>2</sub> [d].<sup>85</sup> Vzhledem k tomu, že se /t/ a /d/ liší v nekoncových pozicích, většina fonologických teorií by dva druhy alomorfů {ra:t}<sub>2</sub> s přihlédnutím k jejich koncovým konsonantům označila za fonologicky odlišné: /ra:t/ vs. /ra:d-/. V němčině existuje spousta párů jako tento: {bunt}<sub>1</sub> 'pestrý' vs. {bunt}<sub>2</sub> 'svaz' (při skloňování [buntə] vs. [bundə]), {bo:t} 'lod' vs. {to:t} 'smrt' (gen sg [bo:təs] vs. [t<sup>h</sup>o:dəs]) atd., to samé platí pro další znělé/neznělé páry (i když se nejedná o pravé homofony).

Je to pouze bezvýznamná "náhoda" nebo lexikální výstřednost či obecné pravidlo pro němčinu? Prozatím můžeme konstatovat toto:

- (i) v koncových pozicích se objevuje pouze /t/ (pokud na chvíli z rozboru vypustíme archifonémy)
- (ii) posuzujeme-li tvary končící na /t/, existují zde dvě možná paradigmata: to se středovým /-t-/ a koncovým /-t/, a to se středovým /-d-/ a koncovým /-t/

Neboli, zdá se, že v němčině existují dva druhy /t/: jedno nealternující, druhé alternující s /d/; mohli bychom je tedy označit za "morfologicky neaktivní" a "morfologicky aktivní".

Jak však tuto skutečnost zapsat? Jeden způsob je ten, že u zmíněných morfémů tuto informaci jednoduše zařadíme do pravidel alomorfů:

(4.3) {ra:t}<sub>1</sub> → /ra:t/

<sup>85</sup> Stejný případ můžeme vidět i v češtině u slov plot vs. plod. V prvním případě {plot}<sub>1</sub> se při deklinaci (gen sg /plotu/, nom pl /ploty/) vyskytuje [t], zatímco v druhém případě {plot}<sub>2</sub> (gen sg /plodu/, gen pl /ploďu/) získáme před sufixem [d].

$$\{ra:t\}_2 \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} /ra:d/ \quad / \_\_\_ + V \\ /ra:t/ \end{array} \right\}$$

Ale povšimněme si, že ve skutečnosti daný jev není otázkou pravidelnosti. Přesně to samé tvrzení by totiž znemožnilo alomorfii u nepravidelných tvarů typu {good}:

$$(4.4) \quad \{good\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} /bet/ \quad / \_\_\_ + \{er\} \\ /be/ \quad / \_\_\_ + \{st\} \\ /gud/ \end{array} \right\}$$

Poněvadž alternace znělosti v němčině jsou poměrně pravidelné a obšírné, není vhodné zacházet s nimi stejně jako bychom zacházeli se **supletivismem**<sup>86</sup> nebo nepravidelnými tvary (obr. 4.4). Ostatně jakékoli řešení, které spoléhá čistě na výčet alomorfů, bude kvůli svému rozměru problematické.

Toto také vysvětluje neúspěšné archifonemické/neutralizační rozbory alternací s morfologickými důsledky. Využití archifonémů je v takovýchto případech stejně defektní jako výčet alomorfů, protože podle toho, jak jsme si archifoném definovali (objevuje se tam, kde je neutralizován kontrast mezi fonémy), by nikdy nemohla nastat situace, kde by /t/ : /d/ bylo ve dvou případech {ra:t} kontrastní. Obě neskloňované formy musíme zapsat jako /ra:T/, takže jsme opět zpátky u dvou homofonních morfémů, jeden který má před sufixem nahodile alomorf s /t/ a druhý s /d/. A tak stejně jako na obr. (4.3) nemůžeme daný jev generalizovat.

Pro tuto chvíli jsme došli k závěru, že němčina má tvary, ve kterých určité fonémy alternují s jinými, a tvary, ve kterých zjevně ty samé fonémy alternaci nepodléhají. Pokusme se tedy ustálit tento koncept definicí a stanovením jasného termínu: případy, kdy jeden nebo více fonémů jazyka alternuje s jinými, nazýváme **morfologické alternace**. Do této skupiny řadíme i alternace vokálů jako např.: *man ~ men*, *foot ~ feet*<sup>87</sup>, alternace konsonantů jako *electri[k] ~ electri[s]ity ~ electri[ʃ]ian* nebo *knife ~ knives*<sup>88</sup>, alternace /Ń/ ~ /V/ ve francouzštině *fin* /fě/,

<sup>86</sup> v originále *suppletion*, možné překlady: supletivismus, supletivnost; Lotko (2005, s.112) supletivismus definuje jako „existenci etymologicky nepřibuzných alomorfů nebo alolexů téhož morfému nebo lexému, např. *jde – šel, dobrý – lepší, já – mně*.“

<sup>87</sup> český překlad: *muž ~ muži, chodidlo ~ chodidla*

<sup>88</sup> český překlad: *elektrický ~ elektřina ~ elektrotechnik; nůž ~ nože*



*finir*<sup>89</sup> /finir/, atd.<sup>90</sup> Zůstává však otázka, jak toto začlenit do jednotného fonologického popisu a s tím souvisí další problém, ke kterému se dostaneme v kapitole 9<sup>91</sup> – zda bychom se o to vůbec měli snažit. Prozatím však zůstaňme u toho, že bychom měli.

## 4.2 Morfonologie jako „mezistupeň“

Pokud se nám alomorfie jako zdůvodnění zdá nedostačující, můžeme alternace vysvětlit tím, že je vztáhneme k vlastnostem jednotlivých segmentů u zmiňovaných morfémů, to jest vytvoříme novou rovinu, **morfonologickou** – mezistupeň mezi morfemickou a fonologickou rovinou, jak již název napovídá. A tím se dostáváme k nové jednotce, **morfonému**. Když v rozbořech budeme pracovat se samostatnou morfonologickou rovinou, morfonemické znázornění (dále MF) bude u nealternujícího {ra:t} stejné jako fonologické, zatímco u alternujícího {ra:t} bude koncový segment reprezentován speciálním symbolem, např. /T/ nebo /D/ (tento typ označení je však užíván i pro archifoném) nebo /t\*/, /t<sup>~d</sup>/ a další. Samotná forma není důležitá, dokud jsou dané symboly dostatečně zřejmé (pro případ, kdy je výběr MF symbolu rozhodující viz §§4.4n<sup>92</sup>). V takových případech by /t\*/ znamenalo „/t/ v koncové pozici, ale /d/ v pozici před vokálem“ a /t/ by znamenalo „pouze /t/“. Někteří lingvisté dále značí MF rovinu užitím svislých nebo dvojítych závorek (|t| nebo //t//); my se přikloníme k druhému způsobu značení.

Ponecháme-li hranice na úrovni fonologie, německé tvary budou vypadat takto:

(4.5)	{ra:t} <sub>1</sub>	{ra:t} <sub>2</sub>
	MF      //ra:t//   //ra:t + əs//	//ra:t*//   //ra:t* + əs//
	fonemicky   /ra:t/   /ra:t + əs/	/ra:t/   /ra:d + əs/

Fonemickou realizaci pak můžeme zapsat tímto **morfonologickým pravidlem**:

$$(4.6) \quad //t*// \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} /d/ \quad / \_\_\_\_ + V \\ /t/ \end{array} \right\}$$

<sup>89</sup> český překlad: *ukončení* ~ *skončit*

<sup>90</sup> Příklad morfonologických alternací nalézáme i v češtině, na příkladech: *ruka* ~ *ruce* ~ *ručka*; *sůl* ~ *solí*.

<sup>91</sup> kap. 9 Limity abstrakce: generativní fonologie

<sup>92</sup> kap. 4.4 Podmínka jednoznačného základu (The Unique Underlier Condition)

Tento zápis má v porovnání s prostým výčtem alomorfů značnou výhodu. Označuje, že v jazyce se vyskytují skupinky fonémů ve „speciálním vztahu“<sup>93</sup>: ne v takovém, který je odvoditelný ze struktury opozic (jako v případě privativních opozic). Z angličtiny bychom mohli uvést tyto příklady: páry frikativ /f v/, /θ ð /, /s z/ (*knife* : *knives*, *mouth* : *mouther*, *house* (n) : *house* (v)<sup>94</sup>), trojici /k s ʃ/ jako např. *electric* : *electricity* : *electrician*, *physics* : *physicist* : *physician*<sup>95</sup>, atd.<sup>96</sup> Takže *knife* můžeme MF zapsat jako //naif\*//, přičemž ve formě plurálu //f\*// se mění na /v/, v ostatních případech zůstává /f/, zatímco nealternující formy jako *fife*, zapíšeme jako //faif//, /faif/.

Na základě našich představ o vztazích mezi třídami a jejich základními členy<sup>97</sup> pak získáváme obdobný vztah: tak jako morfém má třídu alomorfů a foném třídu alofonů, tak MORFONÉM JE TŘÍDOU ALTERNUJÍCÍCH FONÉMŮ.

Tím, že uplatníme tuto novou rovinu, dosáhneme toho, že jazyk bude mít docela logické nebo **produktivní** alternace; MF symbol spolu s doprovodnými pravidly nám umožní stanovit je jednou a provždy. A to, co je nejdůležitější, je fakt, že MF rovina nám umožňuje přiřadit každému (nesupletivnímu) morfému SAMOSTATNÉ ZASTOUPENÍ v jazykové rovině, i když ne zrovna fonologické. V každém případě, abychom si mohli dovolit nějaké zevšeobecnění, zvláště pak vytvořit spojení mezi dvěma oddělenými, ale spolupropojenými úrovněmi popisu, je potřeba mít k dispozici nějaký prostředek. Nicméně docela odlišná otázka je, zda samostatná MF rovina je způsob, jak problém vyřešit, k tomu se dostaneme později.

### 4.3 Morfonemický proces v Bloomfieldově pojetí

Nyní se podíváme na jiný způsob MF popisu, o který se v nedávné době zasloužil Leonard Bloomfield<sup>98</sup>. Jedná se o zásadní odchylku od teoretického rámce, ve kterém jsme dosud pracovali my, ačkoliv je svým způsobem mnohem

<sup>93</sup> podrobněji viz Harris, Z. S.: *Structural linguistics*. Chicago: The University of Chicago Press, 1960, s. 226n.

<sup>94</sup> český překlad: nůž : nože, ústa : velká huba, dům : ubytovat se

<sup>95</sup> český překlad: *elektrický* ~ *elektrina* ~ *elektrotechnik*; *fyzika* ~ *fyzik* ~ *lékař*

<sup>96</sup> V češtině se alternace objevuje např. ve slovech *kluk* : *kluci*, *rak* : *raci*.

<sup>97</sup> viz kap. 2.1 Segmentace a klasifikace – kap. 2.3, Přebytek' údajů: foném jako řešení

<sup>98</sup> Leonard Bloomfield byl americký jazykovědec, patřil k zakladatelům americké strukturalistické lingvistiky. Významně se zasloužil také o příspěvky v oblastech indo-evropské diachronní lingvistiky a austronéských jazyků. Jeho nejznámějším dílem, ve kterém předkládá čtenářům svou strukturalistickou teorii je *Language* (1933).

komplikovanější než rozборы na samostatných rovinách, odhaluje mnohem víc. Tento typ rozboru předchází typům užívaným lingvisty jako Zellig Harris, které jsme nastínili v kapitole §4.2<sup>99</sup>. Tvoří základ pro současně nejužívanější typy rozborů a užíval se ještě předtím, než byl všobecně přijat požadavek jedno-jedinečnosti (biuniqueness), ale upozadíme v tomto případě chronologickou posloupnost, neboť ta je mnohem více v zájmu historie.

Připomeňme si, že pro alternace v němčině a angličtině, nad kterými jsme se výše zamýšleli, by lingvisté jako Harris použili speciální MF symbol, a tak zavedli samostatnou pomocnou rovinu, kde alternující segmenty bez ohledu na fonetickou identitu získávají odlišné MF symboly na základě nealternujících segmentů: v praxi mluvíme o **segmentálním kódování**<sup>100</sup> přirozených morfosyntaktických vlastností, poněvadž výběr symbolu je určen vlastnostmi morfologického paradigmatu. MF symbol takto získává **přemostující funkci**<sup>101</sup> mezi dvěma úrovněmi. Zároveň je u každého případu jasně stanovená pozice, pro kterou konkrétní foném objasňuje konkrétní morfoném.

Bloomfieldův přístup byl poněkud odlišný, i když s „přemostujícím“ principem pracuje také. Avšak aniž by musel zavést morfonemickou úroveň, dosáhl požadovaného jednoznačného popisu – pomocí čistě fonologického zastoupení. Přesněji řečeno předefinoval fonologickou úroveň MORFOLOGICKY RELEVANTNÍM způsobem, takže přemostění je dosaženo bez použití nezávislé úrovně. Bloomfieldův postup můžeme nejdříve krátce shrnout takto: všude, kde to bylo možné, použil jako základ alomorf (v jeho terminologii **alternant**) a stále stejným způsobem z něj odvozoval další. Ve slově *knife* za **základní alternant** neboli **základovou formu**<sup>102</sup> budeme považovat fonologické /naif/ a stanovíme sadu postupů pro získání správných alternantů. U slov *knife, mouth, house*<sup>103</sup> máme společným příznakovým rysem koncové [f, θ, s] ve formě singuláru, které je v plurálu před přidáním vázané formy<sup>104</sup> [=přípony plurálu]

---

<sup>99</sup> kap. 4.2 Morfonologie jako mezistupeň

<sup>100</sup> v originále užito termínu *segmental coding*

<sup>101</sup> v originále užito termínu *bridging function*

<sup>102</sup> v originále použito termínu *underlying form*. Možno překládat jako základová, popř. hloubková forma.

<sup>103</sup> český překlad *nůž, ústa, dům*

<sup>104</sup> V angličtině jsou tradičně morfémy děleny na nevázané (free) a vázané (bound). Již podle označení můžeme vyvodit, že nevázané morfémy jsou sémanticky úplné, mohou stát izolovaně ‚patří sem prakticky všechna plnovýznamová slova, př.: kočka, lesní, chodit. Vázané morfémy nemohou stát izolovaně, jsou nositeli gramatického významu. Jedná se o veškeré afixy, př. na-, -ice, -ový, atd.

nahrazeno [v, z, ť]<sup>105</sup>. Vázaná forma je ta, která nemůže stát izolovaně. (v třicátých letech užití závorek // vs. [] ještě nebylo striktně vymezeno)

Znamená to tedy, že v tomto případě by se bezchybný popis skládal z řady kroků nebo postupů. Pro slovo /naif/ jsou to tyto dva: (i) ZMĚNA neznělých koncových fonémů na znělé; (ii) PŘIPOJENÍ vhodného alternantu plurálové přípony (popř. základové formy – to z Bloomfieldova popisu není zcela zřejmé). Postupy (i, ii) musí být použity přesně V TOMTO POŘADÍ: pokud si /v ť z/ vynucují konkrétní alternant plurálového sufixu, neexistuje jiný způsob, jak ho získat. Bloomfield proto zavádí dva důležité pojmy: **pravidla mutace** (pravidla o tom, která mění jeden segment na druhý nebo nahrazují jeden druhým) a **pravidlo pořadí**: postupy (alespoň někdy) musí být použity v přesném pořadí, abychom se dopracovali k správnému výsledku. (zvýrazněné termíny nejsou Bloomfieldovy)

Bloomfield dále podotýká<sup>106</sup>, že tyto operace reprezentují čistě **deskriptivní postup**. Říká, že: „aktuální pořadí prvků je součástí jazyka, avšak deskriptivní postup gramatických rysů je fikce, která je výsledkem pouze jedné metody, metody popisující tvary“. Neexistuje tedy žádný cit, kterým by mluvčí tyto postupy prováděl, stejně tak není zamýšleno, aby byly analogiemi k něčemu, co by mluvčí mohl udělat. Mluvčí pouze vysloví formu (*knives*), která se v jistých rysech podobá a v jistých rysech odlišuje od jiné formy (konkrétně *knife*).

Rozlišení mezi tím, co přisuzujeme mluvčímu a co lingvistovi není v současné době oblastí zájmu, protože stále více se prosazuje tendence pojímat lingvistické popisy jako „psychologicky skutečné“. Bloomfield v tomto smyslu nebyl výslovně realista a otázky (a) zda by člověk měl být a (b) zda je vůbec možné říci, jestli někdo je, jsou stále otevřené. Pro Bloomfielda jsou fakta sama o sobě celistvá a cílem lingvistů by mělo být předložit jejich co možná nejuspořádanější a strukturálně odhalující popis, ne popis mluvčího. (Dle Bloomfielda je druhé z nich rozhodně mimo působnost lingvistiky). Deskriptivní teorie samy o sobě jsou neutrální s ohledem na to, co popisují: nejlepší popis by byl ten založený na psychologických nebo estetických kritériích. Existuje však otázka, co by měli lingvisté dělat; tady by možná stálo za to ocitovat až notoricky známý výrok Freda Householdera<sup>107</sup>: „Lingvista, který není schopný navrhnout lepší gramatiku

<sup>105</sup> V češtině se objevuje stejná situace, např. u slov *lev* [lef] – *lva* [lva], *dřez* [dřes] – *dřezy* [dřezy]; viz dále: Bloomfield: *Language*. New York: Holt, 1933, s.213

<sup>106</sup> Bloomfield, L.: *Language*. New York: Holt, 1933.

<sup>107</sup> Householder, F. W.: Phonological theory: a brief comment. *Journal of Linguistics*, 1966, s.100.

než tu, která je současně užívaná, by měl zkusit jiné řemeslo“ (k tomuto problému „psychologické reality“ se vrátíme v §9.5<sup>108</sup>)

Pokročme nyní dále. Při zavádění MF popisu nejprve vybíráme základovou formu. Na první pohled by skutečně nejjednodušším výběrem byl vyskytující se **nevázaný** alomorf (ten, který se může objevit v izolaci), ale velmi často náhled do hloubkového popisu získáme pouze tím, co Bloomfield nazývá **umělou základovou formou**<sup>109</sup>, např. **vázaný** alomorf, příp. i forma, která s daným výrazem zdánlivě nesouvisí (viz §9.3<sup>110</sup>). Pro alternaci znělosti v němčině Bloomfield vybírá vázanou formu.

To ospravedlňuje na základě následujícího argumentu: sleduje (s. 218), že znělé obstruenty se neobjevují v němčině v koncové pozici. Proto když určíme neznělé formy jako základové pro všechny případy (alternující i nealternující), měli bychom předložit jejich dlouhý výčet, abychom byli schopni určit, které z nich se vyskytují v odvozeninách se znělými a které s neznělými finálami kmene slova (např. zda obě formy {ra:t}<sub>1</sub> {ra:t}<sub>2</sub> mají tvar kmene /ra:t/). Avšak pokud jako „umělý“ základ stanovíme nevázanou formu se znělou finálou, obecný „zákon“ nebo fonotaktické omezení pro němčinu (že znělé obstruenty se foneticky neobjevují v koncových pozicích) určí správnou podobu. Bloomfield o tomto vymezení mluví jako o „pravidlu povolených finál“<sup>111</sup>. Jeho popis bychom mohli znázornit takto:

(4.7)

	Nom sg	Gen sg	Nom sg	Gen sg
základní forma	ra:t	ra:t	ra:d	ra:d
přidaný sufix	–	ra:təs	–	ra:dəs
pravidlo povolených finál	–	–	ra:t	–
výstup	ra:t	ra:təs	ra:t	ra:dəs

Bloomfield tímto pravidlem povolených finál přichází se zásadním objevem: není až tak důležité to, že alternace /t/ ~ /d/ představuje speciální vztah mezi (konkrétními) fonémy, ale spíše to, že vztah sám o sobě je částečně závislý nebo odvoditelný z většního zevšeobecnění německé fonologie. Toto zajímavě ovlivňuje souvislost mezi tím, co se

<sup>108</sup> kap. 9.5 Ověřování abstraktních analýz: funkce vnějších důkazů

<sup>109</sup> v originále *artificial underlying form*

<sup>110</sup> kap. 9.3 „Abstraktní segmenty“ a absolutní neutralizace: maďarská vokálová harmonie

<sup>111</sup> v originále *rule of permitted finals*

zdá nejprve být u jistých tříd morfémů výstřední skutečností, a mezi jinými nezávislými pravidly. Na první pohled není zřejmé, jestli je OBYČEJNÁ alternace nějak konkrétně propojena s omezením finál, ale výběr jednoduché základní formy si prakticky spojení vynucuje. V tomto případě obecný teoretický nebo analytický princip má vliv na „rozluštění“ struktury. A zejména pak z abstraktnějšího nejasného vztahu se nám vydělí zřetelnější.

Ale i zde jsou problémy, alespoň je potřeba pozměnit naši představu o tom, co je to „fonologický kontrast“. A právě tato problematika by mohla odlišným způsobem vysvětlit celé pojetí fonologie. To nejdůležitější, tedy pojetí kontrastu jakožto vlastnosti FONETICKÝCH řetězců je vynecháno, kontrast je posunut do základové (underlying) struktury (nepozorovatelné, ale teoreticky pochopitelné) a v podstatě se dostáváme zpět do dvourovinného uspořádání fonologie jako celku.

Tentokrát ji však budeme charakterizovat ne jako fonemickou vs. fonetickou, ale morfonemickou vs. fonetickou. (v Bloomfieldových a současných termínech fonologickou vs. fonetickou). Dále to znamená, že bude zapotřebí dvou skupin fonotaktických pravidel, jedna pro fonetický (**povrchový**) level a jedna pro základový (**hloubkový**) fonologický a není žádný důvod pro to, proč by tato pravidla musela být stejná. (pravidlo povolených finál je pro povrchovou rovinu zásadní, avšak nikoli pro fonologickou). Otázkou nyní zůstává, zda zamítnutí klasického rozlišení je příliš vysoká cena za celkovou koherenci a minimalizaci výstřednosti. (pro zdůvodnění, že je, viz §§9.4nn<sup>112</sup>)

Také je důležité poznamenat význam Bloomfieldova řešení. Tím, že neoddělíme úrovně a budeme mít formy vznikající nepřetržitou derivací, podpoříme podstatně více naše popisné techniky. Máme dovoleno brát v úvahu skutečnosti, které nám starý přístup s oddělenými rovinami neumožňoval: změnit segmenty na jiné (a jak později uvidíme, stejně tak je vymazat, vložit a přemístit).

Tohoto nového pohledu ( $\{ra:t\}_2$  nemůže mít izolovanou fonetickou formu  $*[ra:d]$ , ale musí před sufixem končit na  $[d]$ ) dosáhneme, pouze pokud odmítneme jedno-jedinečnost (biuniqueness). V tomto systému není jasné, jestli jakékoli koncové  $[t]$  je ve skutečnosti základové  $/t/$  nebo  $/d/$ , tato informace je získatelná pouze z popisu jako celku (zpětným vyhledáváním derivace). Typickým argumentem proti takové „smíšenině“ morfonologie a fonologie, je to, že jedinečná obnovitelnost

---

<sup>112</sup> kap. 9.4 Několik argumentů proti abstraktním řešením

fonologické struktury z fonetických forem je ztracená a tedy, že pokud si náš rozbor promítneme do vztahu mluvčí – posluchač, uvidíme, že rozdělit a analyzovat fonetické informace půjde jen obtížně.

Stejný protiargument je dostupný i v kapitole §2.7<sup>113</sup> pro problematiku [ʔ] a /k/: mluvčí si jednoduše musí osvojit znalost celkové struktury svého mateřského jazyka. Mimo to, aby byl jazyk užíván produktivně, musí být z hlediska struktury svým mluvčím dostatečně zřejmý; pokud ne lingvistickým, tak nějakým jiným způsobem, musí mít mluvčí přístup k jazykovým formám a jejich vztahům.

#### 4.4 Podmínka jednoznačného základu

Mohli bychom říci, že nejdůležitější vlastností fonologické struktury (nebo údajů, kterými se fonologie zabývají) jsou ALTERNACE: mnoho strukturních jednotek realizuje alternanty v závislosti na rozdílných kontextech (většinou **syntagmatických** nebo lineárních). Fóny v různých fonologických kontextech alternují, morfy částečně ve fonologických, částečně v morfosyntaktických. Vzhledem k tomu, že poměrně velkou část našeho tématu tvoří právě alternace (jak v „čisté“ fonologii, alofonii, tak morfonologii), neustále čelíme problémům, jak tuto záležitost vysvětlit jednoduchým a strukturně koherentním způsobem. A je jasné, že alofonie i morfonologie a jakékoli jejich rozdíly, nemohou být striktně odděleny, pokud jsou alofony definovány jako fonologické realizace základových morfémů.

V této a následující kapitole prozkoumáme obecné podmínky, které mnoho současných škol fonologie shodně řadí do morfonologického popisu (nesouhlasné názory viz §§9.5nn<sup>114</sup>), a typy popisu a argumentací, které z nich vystupují. Základní pravidlo nazveme **podmínka jednoznačného základu**<sup>115</sup> (dále UUC);

##### (4.8) UUC

Každou nesupletivní alternaci provedeme tak, že každému z morfémů přidělíme JEDNODUCHÉ, FONOLOGICKY STANOVENÉ ZÁKLADNÍ ZASTOUPENÍ, jehož alomorfie bude odvozována na základě obecného (přednostně fonologického) pravidla.

---

<sup>113</sup> kap. 2.7 Problémy, I: jedno-jedinečnost (biuniqueness) a překrývání (overlapping)

<sup>114</sup> kap. 9.5 Ověřování abstraktních analýz: funkce vnějších důkazů

<sup>115</sup> v originále *Unique Underlier Condition*

Ale co se vlastně myslí onou “nesupletivní“ alternací<sup>116</sup>? Jedná se o složitou problematiku, ale alespoň ty nejkrajnější příklady jsou jasné. Např.:

(4.9)	<i>go ~ went</i>	<i>cat/s/~ dog/z/ ~ fish/iz/</i>
	supletivní (jednorázové)	nesupletivní (produktivní, pravidelné, předvídatelné)
	bez obecného pravidla	obecné pravidlo
	fonologicky nemotivované	fonologicky motivované

Uvidíme, že „fonologická motivace“ není vždy zřejmá a že hloubka analýzy hraje nezanedbatelnou roli.

Pojďme se nyní podívat na rozbor motivované UUC a uvidíme, jaké druhy systémů pravidel a vzájemných vztahů budeme moci stanovit.

#### 4.5 UUC and latinské konsonantní kmeny

V latině je podmnožina podstatných jmen „třetí deklinace“ nazývaná **konsonantní kmeny**: přípony jsou připojovány přímo ke kmeni slova, tedy není mezi nimi spojovací (**tematický**) vokál (př. nom sg /lu:k-s/ „světlo“ vs. /korp-u-s/ „tělo“). Podívejme se na tato paradigmata:

(4.10)		´světlo´	´král´	´kámen´
	Nom	lu:ks	re:ks	lapis
	Gen	lu:kis	re:gis	lapidis
Sg	Dat	lu:ki:	re:gi:	lapidi:
	Ak	lu:kem	re:gem	lapidem
	Abl	lu:ke	re:ge	lapide
	Nom/Ak	lu:ke:s	re:ge:s	lapide:s
Pl	Gen	lu:kum	re:gum	lapidum
	Dat/Abl	lu:kibus	re:gibus	lapidibus

<sup>116</sup> Supletivní alternací se tedy označuje případ, kdy morfy jednoho výrazu náležejí odlišným morfémům, tzn. mají totožný lexikální význam, ale odlišnou formu. U nesupletivních alternací se základ slova nemění, skloňování probíhá na pravidelné bázi. V češtině jsou supletivní alternace velmi časté u sloves, např. sloveso *bere*, u kterého se mohou objevit tyto morfy: *ber-*, *br-*, *vez-*, *vz-*.



Paradigmata (nebo alespoň tvary nom sg) jsou uspořádána zleva doprava podle jasné vzrůstající nepravidelnosti. My budeme zkoumat, zda tyto tvary (a jiné, které budou uvedeny později) jsou ve skutečnosti tak nepravidelné, jak vypadají, nebo je v rámci těchto deklinací nějaká racionální vazba.

Když se podíváme na první případ slova ´světlo´, žádný problém zde nemáme: jak kmen tak sufixy jsou jasné (/lu:k-/ , nom sg /-s/, dat sg /-i:/, atd.). A zakončení základového kmene zůstává po celé paradigma neměnné.

Nyní si povšimněme slova ´král´. Jaká forma je pro kmen základová? Na výběr máme buď /re:k/ nebo /re:g/, protože to jsou jediné alomorfy. Při rozhodování můžeme uplatnit dvě pravidla:

- (i) Tam, kde je to možné, vybereme nejčastěji používaný alomorf. Tento způsob je poměrně praktický, mimoto minimálně ovlivňuje výchozí tvary (ačkoliv, jak ještě uvidíme, není tento způsob vždy realizovatelný)
- (ii) Tam, kde je to při popisu možné, vycházíme z fonotaktických pravidel jazyka.

Začněme s tvrzením o latině, týkající se pravidla (ii): každé spojení okluzivy+frikativy se shoduje ve znělosti. Pokud tedy nom sg má zakončení /s/, při aplikaci obou výše navržených pravidel budeme za základ budeme považovat /re:g/ (objevuje se ve všech pádech mimo nom sg) a spojením se zakončením nominativu dostaneme /re:gs/, které se nám na základě podmínky (ii) změní na [re:ks]. (Od této chvíle budeme zapisovat nezákladové formy do hranatých závorek dle obvyklého značení). Všechny ostatní formy paradigmatu můžeme nechat tak, jak jsou. Tato manipulace, kdy se při derivaci tvoří neoprávněný tvar<sup>117</sup>, je někdy označována jako “použití **falešného kroku**”<sup>118</sup>; a pro pravidlo, které zamítne /re:gs/ a utvoří [re:ks], se používá pojem “**pravidlo záchrany**”<sup>119</sup>. O dalších důvodech, které nás k tomuto jednání vedou, se zmíníme později.

Ale nyní se podívejme na třetí slovo ´kámen´. Nom sg je opět nepravidelný, avšak v tomto případě nám zde chybí segment. Měli bychom tedy za základ slova považovat /lapi/ v dalších tvarech s vloženým /d/? Za daných podmínek pro seskupení

---

<sup>117</sup> v originále *illegal form*

<sup>118</sup> v originále *taking a false step*

<sup>119</sup> v originále *rescue rule*

fonémů<sup>120</sup> nepřipadá \*/ds/ v úvahu; a pokud bychom za základovou formu považovali /lapid/, dostaneme v nom sg /lapids/ → \*[lapits], nikoli doložené [lapis]. Přitom bychom takovouto řadu /lapids/ → [lapits] → [lapis] potřebovali; dalo by nám to stejnou základovou strukturu jako u slov 'král' a 'světlo' a my bychom pak získali neměnný tvar kmene pro celé paradigma.

Ale nebyla by to zbytečná komplikace? Proč mít "extra" formu [lapits], když bychom mohli z [lapids] utvořit přímo [lapis] a přitom dodržet neměnný tvar kmene? Později se dostaneme k důvodu pro použití tohoto falešného kroku.

Nejprve si vyložíme skutečnost, pak hypotetický argument. Skutečnost: skupina [ts] se v (nesložené) fonetické formě slov v latině nevyskytuje. Argument: předpokládejme, že existují nějaké formy, ve kterých je změna /ts/ na [s] přímo motivovaná. Pokud by tomu tak bylo, potřebovali bychom dvě pravidla: (a) /ts/ → [s] pro náš hypotetický tvar, (b) /ds/ → [s] pro formu /lapids/ → [lapis]. Jenomže změna /ds/ → [ts] je již automaticky stanovena na základě podmínek pro seskupení fonémů a zároveň existují tvary, které si vyžadují právě změnu z /ts/ na [s]; pro přehlednější znázornění uvádíme jen sg těchto tvarů:

(4.11)		´noc´	´rasa´	´část´
	Nom	noks	ge:ns	pars
	Gen	noktis	gentis	partis
	Dat	nokti:	genti:	parti:
	Ak	noktem	gentem	partem
	Abl	nokte	gente	parte

(zanedbáváme rozdíl v délce vokálu u paradigmatu slova ´rasa´, k tomuto problému se ještě krátce vrátíme)

Paradigmata tedy naznačují základové tvary /nokt/, /gent/, /part/. Takže můžeme o /ts/ uvažovat jako o motivaci pro nom sg (/nokts/ atd) a o pravidlu redukce: /nokts/ → [noks]. Abychom si to zrekapitulovali: (a) [lapis] ~ [lapidis] odpovídá změně /ts/ → [s]; (b) [re:ks] ~ [re:gis] odpovídá změně /gs/ → [ks]; (c) [noks] ~ [noktis] odpovídá změně /ts/ → [s]; (d) není zde fonetické [ts]. Proč tedy neužít nezávisle motivovanou podmínku znělostní identity při seskupování fonémů tak, že vytvoříme [ts]

<sup>120</sup> v originále *cluster condition*

z /ds/ (/lapids/ → [lapits]) a pak nevyřešíme tuto neustálenou souvislost pravidlem /ts/ → [s], které stejně potřebujeme? Tedy formě /lapids/ umožníme “volný výběr”<sup>121</sup> z pravidel, která stejně využijeme pro další formy. Naše odvozeniny tedy budou vypadat:

(4.12)

	re:gs	lapids	nokts	parts
Podmínka pro seskupení fonému	re:ks	lapits	—	—
ts → s	—	lapis	noks	pars

Ve zjednodušené formě znázorníme toto pravidlo takto:

(4.13) (a) podmínky pro seskupení fonémů

$$\left\{ \begin{array}{c} \text{b} \\ \text{d} \\ \text{g} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} \text{p} \\ \text{t} \\ \text{k} \end{array} \right\} / \text{—} \text{s}$$

(b) podmínky pro zjednodušení seskupení fonémů

$$t \rightarrow \emptyset / \text{—} \text{s}$$

( $\emptyset$  znamená vpuštění: viz §8.4<sup>122</sup>. Labiály jsou zahrnuty již v rámci podmínky (a)

[urps] ~ [urbis] ‘město’)

Nyní se vraťme k případu u slov [ge:ns] ~ [gentis]. Existuje zde spousta podstatných jmen, ve kterých je v deklinaci u nom sg dlouhý vokál, ale v jiných pádech krátký. Zdá se, že všechny mají jakousi základní strukturu [-V: ns] ~ [-VntV-] (př.: [me:ns] ~ [mentis] ‘mysl’, [fro:ns] ~ [frontis] ‘čelo’). Avšak v latině je obecným pravidlem, že před [ns] jsou vokály vždy dlouhé; proto bude potřeba pro jakýkoli popis stanovit pravidlo pro délku samohlásek v těchto pozicích bez ohledu na morfologickou rovinu. To znamená, že můžeme zdůvodnit [ns] ve slově [ge:ns] jako vzniklé ze základního /nts/, přičemž se /t/ odstranilo (4.13b). Ale co zdůvodnit nemůžeme, je např. [ns] ve slově [e:nsis] ‘meč’ (gen sg [e:nsis]). Přidejme tedy další pravidlo:

<sup>121</sup> v originále *free-ride*

<sup>122</sup> kap. 8.4 Soubor segmentálních procesů: vložení, vpuštění, přeskupení

(4.14) Dloužení

V → V:/\_\_\_ ns

Nyní ke skupině slov na obr. (4.12) můžeme přidat odvozeniny slova [ge:ns]:

(4.15)

	re:gs	lapids	nokts	gents
podmínky pro seskupení fonémů	re:ks	lapits	—	—
podmínky pro zjednodušení seskupení fonémů	—	lapis	noks	gens
dloužení	—	—	—	ge:ns

Podívejme na další tvary, které zobrazují jak nové alternace, tak i ty, které jsme už mohli pozorovat:

(4.16)

	´voják´	´přední´
Nom	mi:les	pri:nkeps
Gen	mi:litis	pri:nkipis
Dat	mi:liti:	pri:nkipi:
Ak	mi:litem	pri:nkipem
Abl	mi:lite	pri:nkipe

Alternace konsonantů ve slově ´voják´ je očividně podobná jako u slova ´noc´: /mi:lets/ → [mi:les], ale právě alternace [i] ~ [e] skýtají problém s přihlédnutím k výběru /mi:lets/ jakožto základní formy. Nemělo by to být /mi:lits/ na bázi většinového principu? Ale další skutečnosti nenasvědčují tomu, že by to byla nejlepší volba. Uvažme například následující páry jednoduchých a odvozených forem:

(4.17)

jednoduché	odvozené
teneo : ´držím´	attineo : ´přítisknu´
sedeo : ´sedím´	assideo : ´přisednu´
premo : ´tlačím´	komprimo : ´stlačím´

Totíž, v latině je obecně rozšířená tendence alternovat [e] na [i], obzvláště tam, kde se [e] vyskytuje v nekoncové předposlední slabice a předcházející vokál není [e], i když se zde mohou objevit výjimky. Vzhledem k tomu, že tento proces platí i pro [teneo:] ~ [attineo], atd (je jasné, že základ je /ten-/), můžeme jej využít i pro slova jako ta na obr. (4.16), avšak za obecného pravidla:

- (iii) maximálně se vyhnout nezávislé motivaci; použít “volný výběr”, pokud je to možné. Takže základové formy z obr. (4.17) jsou /mi:lets/, /mi:letis/, atd.

Pojem **nezávislé motivace** je obzvláště důležitý v tomto druhu popisu: pravidlo je nezávisle motivované tehdy, pokud je jeho prostředí zřejmé a pokud je požadováno pro derivaci tvarů mimo skupinu, pro kterou byl určitý popis vybudován. Nebudeme zde formulovat pravidlo pro alternaci /e/ → [i], jelikož je značně složité, ale pointa je jasná.

Tyto rozborů vzbuzují další teoretické otázky. Zaprvé povšimněme si, že jsou zde určitá omezení pro aplikaci tří pravidel nastíněných na obr. 4.13 – 14. Abychom získali správné výsledky, tato pravidla se musí aplikovat v patřičném pořadí. Například pravidlo pro zjednodušení seskupení fonémů (4.13b) musí být použito až po pravidlu pro seskupení fonémů (4.13a), protože to si vyžaduje zapojení [ts] utvořené výše zmíněným způsobem; stejně tak (4.14) dloužení se musí aplikovat až po (4.13b), protože předchozí pravidlo utvoří skupinu [ns] a ta je pak nezbytná pro to, aby došlo k dloužení. Každé z těchto pravidel bylo formulováno nezávisle na ostatních, ale ukazuje se, že pokud je bereme jako systém, vzájemně spolu spolupracují. Takže opět (viz §2.7<sup>123</sup> v případě jedno-jedinečnosti (biuniqueness) a překrývání (overlapping)) teoretický model ukazuje důsledky, o kterých se neuvažovalo, když byl tento model vytvořen.

Povšimněme si ještě další vlastnosti této analýzy: i když jsme začaly srovnávat nepravidelné formy, ty se staly pravidelnými, pokud se analýza chápala dostatečně **abstraktně** (vzdálena od povrchové struktury) a pokud jsme dovolili, aby se formy na povrchové rovině nepřijatelné chápaly jako základové, popř. vytvořené v průběhu derivací. A pravidelnost nám vyplývá jako přirozený následek syntagmatických omezení fonémů nebo řady fónů. Vypadá to, jako kdyby v jazyce bylo mnohem méně nepravidelností, než jak to vypadá na povrchu. Pokud se při analýze postupuje dostatečně do hloubky, “jen zřídka jsou věci takové, jaké se zdají být”. Samozřejmě,

---

<sup>123</sup> kap. 2.7 Problémy, I: jedno-jedinečnost (biuniqueness) a překrývání (overlapping)

vždy zde bude neredukovatelné jádro supletivních tvarů; diskuze se pak může soustředit na to, jak je tato složka obsažná, popř. co je třeba udělat, aby se redukovala.

Také bychom se mohli podívat na jiný bod, který se později stane velmi závažným: v procesu popisu základových forem a pravidel mutace v případě latiny stejně tak jako v případě němčiny se nám objevuje zcela nový jev. Vzhledem k tomu, že model, který nyní používáme, úplně vyřazuje jedno-jedinečnost (biuniqueness), získáváme na fonetickém povrchu “dva druhy” [i], [e:], [o:], [k], [s] atd. To, co bychom mohli nazvat jako “**původní**”/ “**základové**” a “**odvozené**”. Takže [i] ve třetí slabice slova [pri:nkipis] je původní, ze základního [i], [i] ve druhé slabice je odvozeno z [e:]; podobně [k] ve slově [lu:ks] je původní, ale ve slově [re:ks] je odvozeno ze základního /g/, zatímco [e:] ve slově [re:ks] je základní, ale ve slově [ge:ns] odvozené. Již tedy není možné z izolované fonetické formy slova vyvodit, jaký je systémový původ kterého segmentu. Tato informace je získatelná pouze z celkového popisu, zpětným zkoumáním odvozenin z dané formy, abychom zjistili, jaká pravidla se zde realizovala.

#### 4.6 Shrnutí: význam základových forem a procesů

Význam, který je z předchozí kapitoly nejvíce zřejmý, je to, že je možné vypořádat se s „kontrasty“ v klasické smyslu fonologie a stále máme uspokojující – i když radikálně odlišné – formy popisu. Zdá se, že hodně záleží na tom, co chceme získat na prvním místě: je primárně důležitější správné zařazení do tříd nebo koherence? A toto závisí střídavě na předběžných teoretických závazcích, např.: na náhledu celkové lingvistické struktury, které se držíme, zda jsme *a priori* oddáni jednotné teorii, kde se všechny roviny propojují v bezešvé pavučině nebo teorii méně rozčleněné, rozškátkované. Do velké míry je toto záležitost preference, nikoli záležitost empirická: dané kontrastní jevy, nekontrastnost v místech, kde očekáváme kontrast, nejednotná distribuce, morfonemické alternace atd. existují, ale co je zásadní a co nedůležité? Možná nakonec nejdůležitějším prvkem je PERSPEKTIVA.

Takže názor na „základovou formu“ se odvíjí od úhlu pohledu. Znovu vezměme v úvahu alternaci německého /t/ a /d/: jsou zde dva způsoby, jak na tento problém nahlížet:

- (i) existují dva druhy morfémů, jak ty s /t/- alomorfy i /d/ - alomorfy, tak i ty pouze s /t/-alomorfy.
- (ii) existují zde dva druhy /t/, to, které alternuje s /d/ a to, které nikoli

Perspektiva (i) dělá z morfonologických alternací skutečnost týkající se morfologie, která náhodou zahrnuje i fonologii (tím, jak jsou morfémy realizovány), perspektiva (ii) zavádí morfonologické alternace do oblasti fonologie, které náhodou zahrnují i morfologii (protože fonologické jednotky se objevují v morfémech).

V kapitole 9<sup>124</sup> uvidíme, jak rozměr perspektivy (ii) v posledních letech vede ke zvyšující se důležitosti popisu a překvapivě odlišnému pohledu na fonologickou strukturu. Také budeme moci sledovat, jak toto rozšíření popisné schopnosti vede k podrobnějšímu zaměření se na problémy, které jsme tu zmínili.

## 4.7 Sandhi

Jestliže se morfonemické alternace objevují na rozhraní mezi fonologií a morfologií, je zde jiný druh postupu, který se objevuje na rozhraní mezi fonologií a syntaxem (ačkoli je stejně tak zahrnut i v morfologii). V tomto případě se zabýváme nikoli procesy v rámci slov (jejich struktura je oblastí morfologie), ale především procesy na okraji slov v syntaktickém uspořádání (nebo na okraji morfémů v syntakticky motivovaných kontextech) a to alternacemi, které nelze odvodit ze zkoumání inflekčních a derivačních paradigmat (jako to bylo na příkladu latiny v kap. §4.5<sup>125</sup> nebo na anglických příkladech *electric* ~ *electricity*, atd.). Ačkoli některé z těchto jevů můžeme též vzít v úvahu.

Zamýšlet se nad fonologickými jevy objevujícími se primárně v rovině syntaxe (mimo intonace, která v tomto případě není předmětem zkoumání) by se mohlo zdát zbytečné, ale tato situace je poměrně častá. Jako krajní příklad si vezmeme následující materiál ze sanskrtu zahrnující izolované slovní tvary v syntaktických kombinacích:

- (4.18) (a) 1 na 'zápor' + asti 'on je' + iha 'zde' → na:sti:ha 'on tu není'  
2 sa:dhu 'dobře' + uktam 'mluveno' → sa:dhu:ktam 'správně mluveno'  
(b) 1 vi:na 'bez' + i:rsjaja 'žárlost' → vi:nersjaja 'bez žárlivosti'  
2 sa: 'ona' + u:vača 'mluvil' → sovača 'ona mluvila'

---

<sup>124</sup> kap. 9 Limity abstrakce: generativní fonologie

<sup>125</sup> kap. 4.5 UUC a latinské konsonantní kmeny

- (c) 1 a:si:t 'byl tam' + ra:ja: 'král' → a:sid ra:ja: 'tam byl král'  
 2 va:k 'řeč' + bhra:mjati 'je nadšený' → va:g bhra:mjati 'řeč je nadšená'  
 3 va:k + me 'můj' → vaŋ: me 'moje řeč'
- (d) 1 tat + ča 'a' → tač ča 'a to'  
 2 tat + lebhe 'získám' → tal lebhe 'získám to'  
 3 tat + jamma 'narození' → taŋ jamma 'toto narození'

([č, ʃ] jsou palatální afrikáty)

Tyto procesy mohou být popsány následovně: na hranici slova

(4.18a) se dva podobné vokály slučují do jednoho dlouhého beze ztráty slabiky.

(4.18b) se dva odlišné vokály slučují do jednoho „středního“ vokálu, např. vysoký + nízký → středový, přednost/zadnost výsledného vokálu se odvíjí od napravo stojícího následného vokálu.

(4.18c) se okluziva stane znělou před znělou okluzivou a nazála před nazálou uchovávající si původní místo artikulace.

(4.18d) Dentální okluziva se stane palatální, následuje-li palatála (1), a u (4.18c) zároveň znělá, jestliže je znělá i palatála (3); před laterálou se dentální okluziva stane laterální.

Je patřičné ilustrovat tento obecný typ procesu na sanskrtu, i když tradičně (podle vzoru starověkých indických gramatiků) se používá označení **sandhi**<sup>126</sup> (Sanskrit *sam* 'dohromady' + *dhi* 'dát'). Výše uvedené příklady jsou případem syntakticky podmíněné alomorfie, která se řídí pravidly na rozhraní morfémů u slov s jakoukoli vnitřní strukturou (nebo obecně na rozhraní morfémů v omezených případech monomorfematických slov).

Jedna otázka, která nás okamžitě může napadnout je ta, zda pravidla sandhi jsou opravdu nějak odlišná od pravidel, která omezují plynulost slov: z údajů výše zmiňovaných není úplně zřejmé, že by byly. Ale další formy sanskrtu ukazují, že zde existuje hranice, která je důležitá: např. /a:tman/ 'duch' nedodrží pravidlo (4.18c) a tím pádem existence nezávislých diftongů (např. zakončení dat sg /ai/, nom/ak/vok duálu /au/) ukazuje, že (4.18b) není hlavním omezením. Pravidla sandhi mohou být rozšířením pravidel, které pracují v rámci slova nebo morfému, ale nemusí, např. sanskrt má rozšířenou homorgánnost u spojení /NK/ obojí je v rámci morfému napříč hranice.

<sup>126</sup> Výraz sandhi znamená v sanskrtu 'spojení'. Obecně označuje všechny pozičně podmíněné změny, kontrakce nebo vynechání hlásek na rozhraní slov nebo morfému, např. anglické *do not* → *don't*. (viz Řeřicha, 1998, s. 42)



Ale bod, který je nejdůležitější, nám zůstává stále nevyřešen, alespoň pro sandhi, a to rozdíl mezi paradigmatickými alternacemi a alternacemi náležícími do prakticky neomezeného syntaktického uspořádání (paradigmata jsou uzavřené skupiny, syntaktické kombinace nikoli).

Podobný typ sandhi, ačkoli s některými zajímavými problémy, se zachoval v tzv. **nerhotických**<sup>127</sup> dialektech angličtiny. Ty totiž neobsahují postvokální /r/, tzn. /r/ se realizuje pouze v počátečních a mezivokálních pozicích v rámci slova, nikoli prekonsonantně, a koncové /r/ se objevuje pouze v syntaktickém uspořádání, kde následující slovo začíná vokálem (nebo v morfologickém, kde následující morfém začíná vokálem). Existují dva typy dialektů angličtiny, ve kterých se /r/ vycházející ze sandhi objevuje. Jeden fonologicky více komplexní než druhý a tyto dva budou sloužit pro ilustraci různých typů sandhi a pro jejich vztah k obšírnějším fonologickým strukturám.

V obou typech se /r/ objevuje na hranici slov, kde izolovaná forma na levé straně je zakončená na vokál a slova na pravé straně vokálem začínají. Avšak v jednom z typů (4.19a) se /r/ objevuje pouze po určitých SLOVECH, v druhém (4.19b) se objevuje jen po určitých VOKÁLECH, bez ohledu na příslušné tvary. Př.

(4.19)	(a) 1 aɪdɪə 'nápad'	5 ði aɪdɪə ɪz 'nápad je'
	2 fiə 'strach'	6 fiər ɪz 'strach je'
	3 lɔ: 'zákon'	7 lɔ: ænd ɔ:də 'zákon a pořádek'
	4 fɔ: 'čtyři'	8 fɔ:r ænd faɪv 'čtyři a pět'
	(b) 1 aɪdɪə	5 ði aɪdɪər ɪz
	2 fiə	6 fiər ɪz
	3 lɔ:	7 lɔ:r ænd ɔ:də
	4 fɔ:	8 fɔ:r ænd faɪv

Oba dialekty zároveň znázorňují podobný jev v případech, kde zřejmě hranice slova a morfému splývají, jako u dvojice výrazů [fɛə] 'čestný', [fɛərə] 'čestnější'.

<sup>127</sup> Výslovnost angličtiny lze podle přízvuku rozdělit na rhotickou a nerhotickou. Mluvčí s rhotickým přízvukem vyslovují /r/ ve všech pozicích, zatímco mluvčí s nerhotickým přízvukem vyslovují /r/ jen pokud se vyskytne v pozici před vokálem. Rhotický přízvuk můžeme vysledovat v kanadské angličtině a ve většině amerických dialektů, naopak britská, australská či jihoafrická angličtina je tradičně řazena ke rhotickým dialektům.

V případě (a), existují dvě třídy slov, ta, u kterých se objeví koncové /r/ v pozici před slovem začínajícím na vokál, a ta, u kterých se neobjeví. V případě (b) se všechny formy zakončené na určitý vokál objeví s /r/ (většinou nevysoké zadní vokály a klouzavé diftongy s přechodem k centrálnímu vokálu<sup>128</sup>: ani v jednom případě bychom nevyslovili \*[fri:r ænd i:zɪ] ‘nenucený’). První typ sandhi je obecně nazván “spojovací r” (linking – r)<sup>129</sup>, druhý “vnikající r” (intrusive – r)<sup>130</sup>.

V případě (4.19a) by nám při rozboru vyhovovalo, aby se výrazy “idea” a “law” objevovaly bez /r/ a výrazy ‘fear’, ‘four’ byly zakončeny základovým /r/, které by se vypouštělo ve všech případech mimo pozic, kdy /r/ předchází slovu začínajícímu na vokál; v případě (4.19b) máme na výběr ze dvou možností: buď budou všechny formy zakončené na /r/ s tím stejným pravidlem jako pro (a), nebo /r/ vložené po určitých vokálech bude fungovat jako “narušitel” hiátu<sup>131</sup>.

Pravidla sandhi, která jsme zatím vybrali, se zdají být přísně fonologicky podmíněna – dokonce, i když je jejich informace syntaktická: fonologicky v tom slova smyslu, že žádná lexikální nebo syntaktická upřesnění nejsou požadována (mimo hranice slov). Ale existují také pravidla sandhi, která užívají specifické morfologické kategorie. Podívejme se na švédštinu, je zde obecný zákaz užít dvě samohlásky napříč hranice za jistých podmínek jako:

- (4.20) (i) /flik:a/ ‘dívka’ + /ɛn/ ‘def art’ non-neuter’ → /flik:an/  
 (ii) /flik:a/ + /ur/ ‘plurál’ → /flik:ur/  
 (iii) /ø:ga/ ‘oko’ + /ɛt/ ‘def art, neuter’ → /øga:t/  
 (iv) /ø:ga/ + /n/ ‘plurál’ → /ø:gøn/  
 (v) \*/flik:ɛn/ ‘děvče’

<sup>128</sup> v originále *centre-gliding diphthong*. S těmito diftongy se můžeme setkat v britské angličtině, jsou to tyto tři: /ɪə/ /eə/ /ʊə/. Začínají na okrajový vokál, přičemž jejich výslovnost „sklouzává“ k centrálnímu, nejčastěji /ə/.

<sup>129</sup> v originále *linking-r* – český termín není ustálen, použila jsem tedy termín *spojovací r*. Vyjadřuje skutečnost, že /r/ v angličtině na konci slova by se běžně nevyslovilo, ale jakmile se /r/ objeví v pozici před slovem začínajícím na vokál, pak se na počátku tohoto slova realizuje → spojuje tedy předchozí a následující slovo. Příklad z angličtiny: *far ‘daleko’ /fa/ vs. far away ‘v nedohlednu’ /fɑ əweɪ/*.

<sup>130</sup> v originále *intrusive-r* – český termín není ustálen, proto jsem navrhla *vnikající r*. V tomto případě /r/ nepatříčně „vnikne“ mezi slovo, které končí na nevysoký vokál nebo klouzavý diftong s přechodem k centrálnímu diftongu, a slovo začínající na vokál, př.: *utopia /ju:təʊpiə/ vs. utopia and new world /ju:təʊpiə ən nju: wə:ld/*

<sup>131</sup> Hiát je v lingvistice tradičně chápán jako výskyt dvou samohlásek na rozhraní dvou slov nebo dvou slabik. V originále bylo užito termínu *hiatus-breaker*.

(vi) \*/flik:ar/ ´dívky´

(vii) \*/ø:geɪ/ ´oko´

(viii) \*/ø:gan/ ´oči´

Pokud za základy budeme považovat /flik:a + en/, /flik:a + ur/, /ø:ga + et/, /ø:ga + n/, je jasné, že při spojení dvou vokálů /V+V/ se jeden z nich musí vypustit. Pokud sufixovaná položka značí plurál, vypouští se vokál na levé straně (kořenový), pokud se však jedná o určitý člen, odstraníme pravý vokál (sufixový). K těmto případům se vrátíme v §8.4.2<sup>132</sup>.

Z tohoto krátkého přehledu můžeme vidět, že jakákoli teorie, která se pokouší o úplně jasné vymezení mezi fonologií a morfologií a dokonce fonologií a syntaxem se dostane do problémů: neuspěje při vysvětlování důležitých jevů týkajících se fonologických jednotek. V každém případě je potřeba jednotlivé dílčí roviny jazyka vzájemně mezi sebou zpřístupnit, ačkoliv rozsah a rovnoměrnost tohoto „sblížení“ je ještě třeba detailně prodiskutovat. Tato kapitola měla hlavně ukázat, o čem se diskutuje v rámci morfonologie jako tématu. V kapitole 9<sup>133</sup> se k tomuto problému ještě vrátíme.

## Poznámky a odkazy

4.1–4.2 Morfonologie je značně obšírná disciplína, která už upoutala obrovské množství vědeckých výzkumů. Pro historický přehled viz \*Fischer-Jørgensen (1975: kap. §§6.33–40)<sup>134</sup>. Kvalitní strukturalistické zpracování můžeme najít v publikaci od \*Hocketta (1958: kap. 15, 32–35)<sup>135</sup> a \*\*Harrise (1960: kap. 13–14)<sup>136</sup>. Viz také \*Matthews (1974: kap. XI)<sup>137</sup> a \*\*Matthews (1972: kap. 14)<sup>138</sup>. Pro současný náhled na

---

<sup>132</sup> kap. 8.4.2 Vypuštění

<sup>133</sup> kap. 9 Limity abstrakce: generativní fonologie

<sup>134</sup> Fischer – Jørgensen, E. *Trends in phonological theory*. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1975.

<sup>135</sup> Hockett, C. F.: *A course in modern linguistics*. New York: Macmillan, 1958.

<sup>136</sup> Harris, Z. S.: *Structural linguistics*. Chicago: The University of Chicago Press, 1960.

<sup>137</sup> Matthews, P. H.: *Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1974.

<sup>138</sup> Matthews, P. H.: *Inflectional morphology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

danou problematiku viz dílo \*\*Dresslera (1977)<sup>139</sup>. Dalšími problematickými skutečnostmi se zabývá i kapitola 9.

4.3 Typ popisu, který jsme zde rozebírali („proces morfonemický“) má ve skutečnosti kořeny již v období předkřesťanského sanskrtu, avšak v souvislosti s Bloomfieldovým pojetím není nutné se vracet do historie. Je zajímavé, že kapitola §4.3<sup>140</sup>, kterou jsme se zabývali, je u Bloomfielda nazvaná „morfologie“ a že ve svém díle *Menonimi morphophonemics* (1939) nazývá procesy, které jsme v této kapitole probíraly, „morfologickou analýzou“. Později se to stane důležitou skutečností (kap.9). Obecné problémy vzniklé proniknutím této problematiky do nehistorických popisů byly mnohem více prozkoumány ve 40. a 50. letech 20. století: viz \*\*Hockett (1954)<sup>141</sup> a kap. §10.2.1<sup>142</sup>.

Bloomfieldovu metodu sjednocení fonologické a morfonologické roviny je obtížné interpretovat: zamýšlel tuto analýzu aplikovat obecně nebo především na morfonologii, zatímco obvyklý typ fonému/alofonu by byl užíván pouze pro „čistou“ fonologii? Nezdá se, že by v tomto ohledu došel k nějakému zásadnímu rozlišení, jeho publikované práce obvykle ukazují kombinovaný přístup. V kapitole 9 uvidíme, že Bloomfieldovo odmítnutí jistých „klasických“ vymezení mezi úrovněmi, poskytlo základ pro pozdější teorii: jeho teorie byla jak přínosná, tak metodicky nebezpečná.

4.4 Pojem „základ“ není standardní, poprvé jej užil Coates (1977)<sup>143</sup>. Pojem UUC je má<sup>144</sup> pedagogická pomůcka, ale zdá se, že užitečně shrnuje to, co je potřebné.

4.5 Rozbory v této sekci nejsou vlastně „Bloomfieldovské“, ale jsou v jeho duchu a zahrnují něco málo z formalistické teorie a konceptů současné generativní fonologie (ch. 9). Ale vzhledem k tomu, že mnoho současných argumentů Bloomfield uvádí srozumitelně, přežitek je neškodný: to, co je důležité, je pojmový rámec morfonemického procesu, ať už je nazýván jakkoli. Pro vybané základové formy viz

---

<sup>139</sup> Dressler, W. U.: *Grundfragen der Morphonologie*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte, 1977.

<sup>140</sup> kap. 4.3 Morfonemický proces v Bloomfieldově pojetí

<sup>141</sup> Hockett, C. F.: *A manual of phonology*. Baltimore: Waverley Press, 1955.

<sup>142</sup> kap. 10.2.1 První pojetí prozodie

<sup>143</sup> Coates, R.A.: *The status of rules in historical phonology*. Ne publikovaná doktorská práce, University of Cambridge, 1977.

<sup>144</sup> výrok Rogera Lasse

\*Hyman (1975: §3.4)<sup>145</sup>, \*\*Zwicky (1975 b)<sup>146</sup>, pravidlem volného výběru se zabýval \*\*Zwicky (1970)<sup>147</sup> a taktéž použitím falešného kroku:\*\*Zwicky (1973)<sup>148</sup>. Příklady z latiny tvoří pouze výběr z mnoha dalších typů, třetí deklinace jako celek je výborný materiál pro procvičení procesu deskripce, protože zahrnuje mnoho paradigm podléhajících podobným postupům ([homo:] ~ [hominis] 'člověk', [kor] ~ [kordis] 'srdce', [flo:s] ~ [flo:ris] 'květina', atd.) Jistě by bylo zajímavé vyzkoušet dané využití pro všechny nepravidelné tvary nom sg. (pro základy viz jakoukoli dobrou gramatiku latiny).

4.7 Obecně se problematikou sandhi zabýval Allen (1962)<sup>149</sup> a jeho dílo je v této oblasti stěžejní. Zabývá se především sanskrtem, ale probírá i teoretické problémy. Tvary sanskrtu jsou psány v přibližné fonetické transkripci ne jako gramatické formy, které jsou transliterovány. Pro méně ohraničené pojetí sandhi definované v kontextu morfologie doporučuji \*Matthewse (1974)<sup>150</sup>. V některých teoriích jsou jevy vyskytující se na hranicích v rámci slov nazvány jako **vnitřní sandhi** a ty vyskytující se napříč hranice slov **vnější sandhi**.

---

<sup>145</sup> Hyman, L. M.: *Phonology: theory and analysis*. New York: Holt, Rinehart&Winston, 1975.

<sup>146</sup> Zwicky, A.: Settling on an underlying form: the English inflectional endings. In Cohen&Wirth, 1975.

<sup>147</sup> Zwicky, A.: The free-ride principle and two rules of complete assimilation in English. *CLS*

<sup>148</sup> Zwicky, A.: Taking a false step. *Working Papers in Linguistics* (Ohio State University), 1973.

<sup>149</sup> Allen, W. S.: *Sandhi*. The Hague: Mouton, 1962.

<sup>150</sup> Matthews, P. H.: *Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1974.

## ZÁVĚR

Cílem této bakalářské práce byl překlad kapitol *Opposition, neutralization, features* a *Interfaces: morphophonemic alternations and sandhi*, které jsou součástí původní anglické monografie *An introduction to Basic Concepts* od Rogera Lasse. Za použití uvedené odborné literatury jsem text přeložila a opatřila jej komentářem. V poznámkách jsem vysvětlila problematické termíny, překladatelská místa a tam, kde to bylo možné, jsem uvedla možnou aplikaci probíraných jevů na češtinu. Pokud pro původní termín v češtině neexistoval užívaný ekvivalent, navrhla jsem pro něj možný překlad a tuto skutečnost jsem taktéž uvedla do poznámek.

Číslování kapitol a označení tabulek odpovídá číslování a uspořádání výchozího textu. Plánovanou součástí práce byla také kapitola zabývající se jednak teorií překladu obecně, jednak zaměřující se na překlad anglického odborného textu.

Teorie fonologických opozic, neutralizace, fonologických rysů a rovina morfonologie a morfonologických alternací tvoří nepostradatelnou součást české fonologie. Avšak ve srovnání s překládanou částí anglické monografie musím konstatovat, že daná problematika není v českých odborných publikacích, se kterými jsem se v průběhu práce setkala, zdaleka tak detailně prozkoumána. Proto nepochybuji o tom, že překlad výše zmíněného textu do jisté míry může zaplnit mezeru v české odborné psané literatuře a také přinést nový detailnější pohled na dané téma.

## ANOTACE

<b>Jméno a příjmení:</b>	Miluše Jílková
<b>Katedra:</b>	Katedra bohemistiky
<b>Vedoucí práce:</b>	PhDr. Petr Pořízka, PhD.
<b>Rok obhajoby:</b>	2011

<b>Název práce:</b>	Fonologické opozice, neutralizace, rysy a morfonologické alternace dle Rogera Lasse (překlad s komentářem)
<b>Název v angličtině:</b>	Opposition, neutralization, features and morphophonemic alternations by Roger Lass (Translation with Commentary)
<b>Anotace práce:</b>	Předmětem bakalářské práce je překlad třetí a čtvrté kapitoly <i>Opposition, neutralization, features a Interfaces: morphophonemic alternations and sandhi</i> z původní anglické monografie <i>An introduction to Basic Concepts</i> od Rogera Lasse. Text se v první části zabývá problematikou fonologických opozic, v druhé morfonologickými alternacemi. Překlad je doplněn komentářem, který obsahuje translatické a terminologické problémy, které se v průběhu vypracování práce vyskytnuly. Samotnému překladu předchází kapitola týkající se teorie a zásad překladu.
<b>Klíčová slova:</b>	překlad, fonologické opozice, neutralizace, archifoném, morfonologie, morfonologické alternace, sandhi
<b>Anotace v angličtině:</b>	The bachelor thesis deals with a translation of the third and the fourth chapters <i>Opposition, neutralization, features and Interfaces: morphophonemic alternations and sandhi</i> which are the parts of original English monograph <i>An Introduction to Basic Concepts</i> by Roger Lass. The first part of translation concerns with phonological oppositions, the second one deals with morphophonemic alternations. The translation itself is supplemented by comments about translating and terminology problems which appeared during the elaboration. Part of thesis is also chapter about theory and fundamentals of translating.
<b>Klíčová slova v angličtině:</b>	translation, phonological oppositions, neutralization, archiphoneme, morphophonemics, morphophonemic alternations, sandhi
<b>Přílohy vázané v práci:</b>	0
<b>Rozsah práce:</b>	106 865 znaků
<b>Jazyk práce:</b>	čeština

## Seznam použité literatury:

- Collyah, Bruce: *Anglicko-český, česko-anglický studijní slovník*. Praha: Fin, 2008.
- Čermák, František: *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Praha: Karolinum, 2001.
- Knittlová, Dagmar: *Teorie překladu*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 1995.
- Krčmová, Marie: *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2008.
- Lass, Roger: *Phonology – An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Lotko, Edvard: *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2005.
- Nünning, Ansgar: *Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce, osobnosti, základní pojmy*. Brno : Host, 2006.
- Palková, Zdena: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum, 1994.
- Petr, Jan a kol.: *Mluvnice češtiny 1*. Praha: Academia, 1986.
- Petr, Jan a kol.: *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia, 1986.
- Řeřicha, Václav: *Anglicko-český fonetický glosář fonetických a fonologických pojmů*. Olomouc: Univerzita Palackého V Olomouci, 1998.
- Vachek, Josef: *Lingvistický slovník pražské školy*. Praha: Karolinum, 2005.
- Vachek, Josef: *Prolegomena k dějinám pražské školy jazykovědné*. Jinočany: H&H, 1997.
- Veselovská, Ludmila: *English Morphology and Morphosyntax: Syllabi, Examples and Exercises*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2005.
- Veselovská, Ludmila: *English Syntax: Syllabi, Examples and Exercises*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006.